

MARCUS ANTONIUS ȘI POLITICA RELIGIOASĂ A LUI AUGUSTUS

Mircea Duluş

Marc Antony and the Religious Policy of Augustus (Abstract)

The debate about the foundation of Roman monarchy, about the designs of its principal actors is endless and any new rendition may be regarded as a presumptuous attempt. In spite of the huge amount of studies consecrated to Augustus it is still alleged that there “is no comprehensive, penetrating, modern analysis of Augustus, the man, his work, and his time”¹. Regarding Marcus Antonius’ religious policy it is obvious a scarcity of studies, compared of course with the works dedicated to Augustus².

It was often noted that, in general, this religious designs were attempts to recover the sacred quality of the sovereign. A difference lies between a hallowed monarch, who is usually the incarnation of the divinity on earth³ and the Roman emperor, who is not the heir of the archaic royalty or of Hellenistic kingship⁴, but rather of the Republican magistrat. The heritage of the Republic seems to be of foremost importance for the emergence of the Principate. Antony’s tormented path towards an Hellenistic type of rule, as is commonly asserted⁵, compelled Augustus to rely more and more on tradition, which imposed certain lasting limits and constraints to the emperor’s status. Republic meant the amputation of one’s overwhelming authority disseminated among many. Caesar for his survival was forced to gather this sacred authority and finally reached a point of supreme power for which the famous words ‘l’etat c’est moi’ seem quite appropriate. Augustus on the other hand, managed to find a causeway of coabitation with the Senate, but for this he had to abort the dreams of divinity. The successor emperors observed, in general, the norms established by him⁶.

¹ *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, edited by Kurt A. Raaflaub and Mark Toher, University of California Press, 1990, p. XIII.

² Among most cited works are those of Jeanmaire, *La politique religieuse d’Antoine et de Cleopatre* “from 1924, K. Scott, *The political Propaganda of 44-30 B.C.*, of 1933 and D. Mannsperger, *Apollon gegen Dionysos*, of 1973.

³ Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, ed. Meridiane, București 1998, p. 45 sqq.

⁴ Michel Chauveau, *Egypt in the Age of Cleopatra*, Cornell University Press 2000, p. 34, where he shows that even the Lagid monarch was never fully assimilated to the autocrat of oriental type.

⁵ F. Chamoux, *Marc Antoine- dernier prince de l’Orient grec*, Les Editions Arthaud, Romanian translation *Antoniu și Cleopatra*, Artemis, passim; Taylor, *op. cit.*, pp. 73, 125, etc.

⁶ Price, *The Augustan Empire. The Place of Religion...*, p. 840; When some emperors with a deeper sense of divinity, such as Nero, Caligula, Domitian, Commodus etc., tried to assert themselves as living gods, they are either pathologic cases either monsters, and they beget the impression of something awkward, outlandish of Roman tradition. The fact that they were really perceived in this manner can be seen from the peculiar aspect that after the rule of some deranged characters like Nero or maybe Domitian, the successor emperors, Claudius respectively Trajan (Nerva too), reaffirmed resolutely the connection with the legitimate tradition as it was reshaped by Augustus; for Claudius, see Price, *op. cit.*, p. 841; for Caligula’s attitude towards Augustus’ established norms, see Price, *op. cit.*, pp. 840-41; Suetonius, *Calig.* 22.52, Dio, LIX. 26. 8; for Trajan as *primus inter pares* see E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și ideologice*, București 1980.

At Rome it was difficult to accept even the deification *post mortem*, evidence that it was mandatory for an institution to guarantee it⁷. It was an institution because there was no *divus* without a resolution of the Senate, which testified for his divinity and established his cult. In the Orient divine self of the ruler was blatant, self imposed, while at Rome had to be demonstrated. The deification institution is unimaginable in the East.

The interrogation about Caesar's last designs is still forcibly disputed. Every study which deals with the upsurge of the Principate cannot resist to inquire about them, although some scholars programatically state such as Syme: "If Caesar must be judged, it is by facts not by alleged intentions"⁸, or Southern: "In any case, argument about what Caesar intended is purely an academic exercise, and is perhaps not quite so important as what actually happened"⁹, they too launch themselves in academic discussions on the issue¹⁰. Although Caesar ravaged the Roman state to the roots, he was still thinking in Roman terms. Whatever the meaning of the lavishing honours¹¹ bestowed upon him, he tried to display a connection with the Roman tradition. Caesar acknowledged for himself a particular nature by claiming Venusian descent for *gens Iulia*¹². Through this act he ascertained in a way his own divinity. But as Hubaux

⁷ Cicero, *Att. XIV, 19, 3*, was enraged when his nephew Quintus, along with a group of young aristocrats honoured Caesar wearing wraths at the Parilia holiday (44 B. C.) although he was dead, aspect especially emphasized by Cicero: *De coronatis, cum sororis tuae filius a patre accusatus esset, rescripsit se coronam habuisse honoris Caesaris causa, posuisse luctus gratia, postremo se libenter vituperationem subire quod amaret etiam mortuum Caesarem.*

⁸ Syme 1939, p. 55.

⁹ Southern, *op. cit.*, p. 26.

¹⁰ Syme, *op. cit.*, p. 54, states also that "Yet speculation cannot be debarred from playing round the high and momentous theme of the last designs of Caesar the Dictator"; cf. Meier, *op. cit.*, p. 470; Regarding Caesar's last designs most scholars agree that the monarchy was unavoidable, irrespective the form conceived or whether Caesar wish it or not. For Taylor, *op. cit.*, p. 73, the things are perfectly clear: "What Caesar desired to set up was the hereditary divine monarchy as it had survived in the East and he had himself seen in function in Egypt." Southern, *op. cit.*, p. 62, tries to resolve the problem through a 'down-to earth-earth suggestion': "It is possible that the question of monarchy, divine or otherwise, is a modern confusion, quite peripheral to the main issue of divinity. A more sensible and indeed down-to-earth suggestion is that the divine honours awarded to the living Caesar and his deification after his death were linked from the beginning, and were always intended to be so, in that his divinity was recognised but he could not actually become a god until he was dead. In this case, the triumvirs were simply bringing to fruition to fruition the process begun by law while Caesar was still alive, thereby doing justice to his memory". Against this argument one can quote Antony's outright opposition for Caesar's deification, of course in his attempt to deter Octavian to take advantage of such an action, and also one should bear in mind that the idea for Caesar's deification grew out progressively, merely after he died and only as a consequence of the happening incurred during *Ludi Victoriae Caesaris*, when a comet spotted on the sky and afterwards quickly named *sidus Iulium* enforced the belief that Caesar had become a god. For the process of Caesar's deification see D.M. Pippidi, *Înălțarea lui Caesar și cultul cărmuitorilor în Roma imperială*, p. 173 sqq.

¹¹ For Caesar honours see: Dio XLIII, 44, 1-4; M. Gelzer, *Caesar. Politician and Statesman*, 1968, p. 315; Meier, *Caesar...*, pp. 473-475, Taylor, *op. cit.*, pp. 61-78; Syme, *op. cit.*, pp. 54-57; Theodor Mommsen, *Istoria romană*, ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, vol. III, pp. 262-266; the significance of this honours has been variously interpreted; for Taylor, *op. cit.*, p. 73, represent the decisive clue for Caesar's attempt for establishing a divine monarchy; Meier in *C. Caesar Divi filius and the Formation...*, p. 62, proposes a neutral solution: "In sum, whatever the cause of this enthusiastic heaping of honors on one man, it clearly demonstrated the vast distance that now separated Caesar and Roman society. The breathtaking abundance and grandeur of the honors he received were an indication, result and cause of his increasing isolation."

¹² Suetonius, *Divus Iulius*, 6, 1; Cicero, *Ad. Fam.*, VIII, 15, 2; Vell. II, 41, 1: '*hic nobilissima Iuliorum genitus familia et, quod inter omnis antiquitatis constabat, ab Anchise ac Venere deducens genus.*'; see also Yves Lehmann, *La religion romaine des origines au Bas-Empire*, PUF, 1981, p. 74; Hubaux, *Comment Cesar descend de Venus*, în *Les grands mythes de Rome*, PUF, 1945, pp. 89-113.

outlined, Caesar's claim is not altogether foreign of Roman tradition¹³. At the contrary and at variance with Scipio Africanus, for example, who claimed for himself outright descent from Iuppiter, Caesar was only the son of some mere mortals¹⁴. His testament¹⁵ may represent an evidence for Caesar's compliance with the tradition, which becomes blatant if we compare it with Antony's testament. For Caesar, Rome is going to be the ongoing cradle of power, even though he was accused that he intended to translate the capital to Alexandria or Troy¹⁶. Rome is the place where Caesar made lavish prodigalities, setting up temples, building a new *forum*, so as to enhance the capital in accordance with its power and importance. Here he compelled the teachers, philosophers, doctors to settle down, absolving them from paying taxes, just to arise the cultural prestige of the city. More than that, he was to be buried within the city walls, like a founder. All his dispositions were written in Latin, and to those destined to Greek space it was attached a Greek version along with the Latin one¹⁷. Nothing of this can be observed at Antony.

In many respects one can say that Antony was Caesar's true heir¹⁸, although hardly can somebody affirm that he had a religious program destined and appropriate for Italy and for Occident. He was from the beginning entrenched in the East, where he subdued himself to its traditional customs. Octavian, on the other hand, if he wanted to grasp the power, and he certainly did, he had to rely solely upon Caesar's name. As a consequence he struggled to highlight the superhuman nature of his adoptive parent, enhancing his own position along with that. If Caesar built up gradually the image of *conditor Urbis*, Octavian would not wait. *Ab initio* he assumed the role of a founder. The omen of the 12 vultures is self-speaking¹⁹. Next, Caesar's official deification entitled Octavian to style himself *Divi Iuli filius*,²⁰ "a calculated

¹³Hubaux, *op. cit.*, pp. 89-91: "César, dans la mesure même ou il se disait descendant de Venus en sa qualité de membre de la gens Iulia, rappelait ouvertement qu'il était le fils de Iulius, un simple mortel (...) Il ne se donnait donc pas, à proprement parler, pour un être divin. Il avait été engendré normalement, par des parents qui étaient des simples mortels." (p. 94)

¹⁴At variance with this view Yves Lehmann, *op. cit.*, p. 74, speaking about the temple Caesar vowed on the Pharsalus battlefield to Venus Victrix and dedicated eventually to Venus Genetrix holds out that this suggest that Caesar was deified from his own lifetime: 'Le trait génial de cette initiative réside dans l'imprécision délibérée du terme Genetrix: Venus est présentée à la fois comme la mère de César et la mère des Romains. Cette parente vénusienne explique que César ait été divinisé de son vivant.'; For Taylor, *op. cit.*, p. 74, this act was something more like a baptism, resembling with Alexander the Great assumption of divinity: 'His initial act, as we have seen, was the dedication of the temple of Venus Genetrix. That served as a legitimization of his role much as the Libyan oracle's declaration of Alexander as the son of Zeus served to establish Alexander's position. For both men the legitimization came after a sojourn in the oldest divine monarchy on earth'.

¹⁵Suetonius, *Divus Iulius*, 83; Meier, *Caesar*, p. 471.

¹⁶Hubaux, *op. cit.*, pp. 108-109; Meier, *Caesar*, p. 477; Taylor, *op. cit.*, p. 75; Price, in CAH 1996, p. 812.

¹⁷Mommsen, *op. cit.*, vol. III, p. 303.

¹⁸vezi, de exemplu, Robert Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, ed. Enciclopedică, București, 1998, p. 352; F. Chamoux, *op. cit.*, pp. 69, 230.

¹⁹Southern, *op. cit.*, pp. 49-50: "It is tempting to wonder whether they had just been released from a cage somewhere close by. Such manipulation of superstition is not out of question; the main purpose would be to emphasize the connection with Romulus, and to rely upon fate was haphazard to say the least; sometimes nature required a little assistance."; W. Eck, *The Age of Augustus*, Blackwell, 2003, p. 14.

²⁰There is no consensus about the date when he began to call himself *Divi Iuli filius*. Southern, *op. cit.*, p. 62, "at present it cannot be proved conclusively that Octavianus adopted the title *Divi Iuli filius* any earlier than 40. It is worth pointing out that is unlikely that he wasted two years before he realized the advantages inherent in the name."; Taylor, *op. cit.*, p. 106, believes that he adopted the title around the battle of Philippi, Syme, *op. cit.*, p. 202, ascribes the beginning shortly after Caesar's deification, therefore starting with 42 B.C.; Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, in *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his*

advertisement that he was the son of a god. This was unprecedented and daring, and an unequivocal declaration of his intention to rise higher than most men.”²¹ But Octavian did not contend with this and pursued further on the path of selfdeification. It was a common thing for the Roman aristocracy to claim a divine descendent. So did Antony²², and so did Caesar, as we have seen. But Octavian surpassed this usual alegations. He claimed to be the son of Apollo himself²³. Lorsch²⁴ evidenced that Suetonius’ version offers many more details than those encountered in the long tradition of the topos regarding the conception of Scipio Africanus, Aratus, Aristomenes and Alexander the Great. The peculiar features of Augustus conception version denote the lasting preparation of it under the direct surveillance of Octavian²⁵. Lorsch thinks that the story was conceived to link Octavian with the Republican tradition, through the comparison with Scipio Africanus’ conception, and with the eastern tradition, through the analogy with Alexander’s origin as well. Hardly can be such an aim, considering only Hubaux’ demonstration who shows how puzzled were the Romans when they had to deal with such divine philanderers: “Rien, en effet, n’était plus contraire au rationalisme égalitaire qui inspiré la Rome républicaine, que ces histoires des mortelles qu’engrossaient des diex plus ou moins zoomorphiques et qui donnaient le jour à des personnages exceptionnels (...)”²⁶. For the moment being, we are in the age of “*tuus iam regnat Apollo*”²⁷.

In the East, Antony is revealing himself as *Soter* after the battle of Philippi²⁸. He is regarded as the New Alexander, after whom the world was longing for²⁹. The binding between them is highlighted by the analogies the Romans established between these two characters³⁰. They were accused of the same things³¹. *Imitatio Alexandri Magni* is meant to legitimate Antony’s conquest plans, and in a way it provided an *instrumentum regni* for them. This imitation as above started action is also the expression of the great expectances the people had set in him. At Rome, many years after Caesar’s death was a general expectation for the conquest of

Principate, editat de K. A. Raaflaub si M. Toher, University of California Press, 1990, p. 346 assigns to the year 40 B.C. the beginning of this titlature.

²¹ Southern, *op. cit.*, p. 61.

²² Plutarh, *Ant.* 4; App., *B. C.*, III, 16, 19.

²³ Dio XLV,2; Taylor, *op. cit.*, pp. 118-121; Pollini, *op. cit.*, p. 345; Price, *CAH X*, 1996, p. 840; Suetonius, *Aug.*, 94, 6; “*lego, Atiam, cum ad sollemne Apollinis sacrum media nocte venisset, posita in templo lectica, dum ceterae matronae dormirent, obdormisse: draconem repente irrepsisse ad eam pauloque post egressum; illam expergefactam quasi a concubitu mariti purificasse se; et statim in corpore eius extitisse maculam velut picti draconis, nec potuisse umquam exigi, adeo ut mox publicis balineis perpetuo abstinerit; Augustum natum mense decimo et ob hoc Apollinis filium existimatum.*”

²⁴ Robin S. Lorsch, *Augustus’ Conception and the Heroic Tradition*, in “*Latomus*”, 56, 4/1997, pp. 790-799;

²⁵ *Ibid.*, p. 794, “Although at first sight, the story of Atia and the snake may seem a simple repetition of the story told about Alexander the Great’s mother, the story is an intricate complex reworking of the earlier legend, a revision that seems deliberately designed to meet a multitude of needs. Details have been added that suggest the author’s intimate knowledge of the imperial family’s practices and at the same time give the story an individuality that separates it from the earlier topos and makes it more realistic.”

²⁶ Hubaux, *op. cit.*, p. 73.

²⁷ Verg., *Buc.* IV, v. 10.

²⁸ Chamoux, *Civilizația elenistică*, ed. Meridiane, 1985, p. 325.

²⁹ Dio, LXXVII, 7-8.

³⁰ Sen., *Suas.*, 1, 5-7. Sen., *Epist.*, 83, 23-25.

³¹ *Ebrietas*, pentru Alexandru: Liv., 9, 18, 5. Curt., 6, 2, 1. Sen., *Epist.*, 82, 23; pentru Antonius: Plut., *Ant.*, 29, 60. Dio 50, 5, 3. Hor., *Carm.*, 1, 37, 7-8; *vesanus, dementia, furor, furibundus*, pentru Alexandru: Sen., *De ben.*, 1, 13, 3. 216, 1; pentru Antonius: Plut., *Ant.*, 24, 3. Hor., *Carm.*, 1, 37, 12. 415, 17.; *luxus, luxuria, luxuriari*, pentru Alexandru: Curt. 6, 6.; pentru Antonius: Sen., *Epist.*, 83, 24. Plut., *Ant.*, 28, 2. Plin., *N. H.* 8, 9, 3-5.

Parthian kingdom³². Antony assumed this challenge. He systematically disclosed himself as the incarnation of Dionysos³³, the god of Asiatic imperialism, resembling once again with Alexander, who also particularly favoured this god³⁴. If Antony's religious biography seems indebted to Alexander's, this does not mean that is devoid of authenticity, but shows that is conceived according with the saviour pattern existing in that area³⁵. In this respect Antony does not innovate, but he just let himself taken by the mood of the time.

Jeanmaire³⁶ affirmed that Antony's religious policy is the fruit of Cleopatra's endeavours. She is credited with the initiative of Antony's assumption of divinity as Dionysos³⁷. With the encounter from Tars (summer 41 B.C.) would have taken shape a grandiose religious program aimed to establish "ce qu'Alexandre avait rêvé plutôt qu'accompli, réconcilier les peuples grâce aux bienfaits d'un monarchie universelle qui serait, en même temps, le gouvernement des dieux par essence civilisateurs et bienfaiteurs, des divinités dont la personne et le mythe étaient associés, dans l'imagination des foules aux idées d'abondance, de justice, de joie perpétuelle, – Dionysos, le couple des divinités alexandrins, la bonne déesse Isis, le Soleil (...)"³⁸. It is hard to believe, however, that the attitude of the Asiatic people could have been engineered by the Egyptian propaganda.³⁹ It was too general and too spontaneous to presume a previously sneaky canvassing. The Ephesians behaved customarily, in the same way as Athenians did once with Demetrios Poliorcetes and Antigonos⁴⁰. Cleopatra just complied with the events and keenly followed her interests⁴¹. A clue that not Cleopatra lies at the bottom of Antony's claim as Dionysos is that all the 'Dionysiac' aspects of his behaviour are mentioned by the sources before the encounter with Cleopatra and not only in relation with the queen. Tarn dares to affirm that Antony's assumption of divinity as Dionysos "had been connected with Octavia, not with Cleopatra"⁴². It is obviously an exaggeration, although it is clear that Octavia had been associated with Antony's 'Dionysiac' guise as well.⁴³

³² Verg., *Georg.* 1, 509; 3, 31; 4, 560-561; Hor., *Carm.*, 4, 15, 5-8; Prop., 2, 10, 13-16; E. Rawson, *Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and their Roman Equals*, J.R.S., LXV, 1975, p. 150: "In fact for many years the Romans were to suppose that they could eliminate the Parthian like the other Eastern kings, and it was not to be till Augustus time that the equality of the two powers was accepted and began to be enshrined in elaborate protocol."; For the expansionist mentality of the age see also E.S. Gruen, *The Imperial Policy of Augustus*, in *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, edited by K.A. Raaflaub and M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 395-416.

³³ Dio, 59, 26, 5-6. Plut., *Ant.*, 4, 1-2; 36, 4; 60, 2. Appian, *B. C.*, 2, 151 etc.

³⁴ Plut., *Alex.* 67.

³⁵ In fact, Alexander himself disclosed his ambitions carefully observing the existing mythical pattern. This pattern is represented by Dionysos' image, the conquering god *par excellence*. Taylor, *op. cit.*, p. 24 suggested that because of this very association owned Alexander his immortality across the ages: "About Alexander himself in the role of Dionysus gathered a great body of story that lived on in the East and inspired a great cycle of medieval romances in the western world (...) nevertheless it was as Dionysus that Alexander lived on."

³⁶ Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 23. Id., *La Sibylle...*, pp. 9, 62-63. Id., *La politique religieuse d'Antoine et de Cleopatre*, in "Revue Archéologique", XIX, 5/1924, pp. 248-249.

³⁷ Jeanmaire, *La Sibylle...* p. 63, "L'initiative n'en vint probablement ni d'Antoine, ni de ses conseillers immédiats; ce n'est pas lui qui s'est proclamé d'abord *Neos Dionysos*; ce sont les affiliés des sects qui l'ont acclamé sous ce nom, au cours des manifestations dont il y aurait quelque naïveté, sans doute à garantir la spontanéité. S'il est permis d'invoquer ici l'axiome: *is fecit cui prodest*, on doit penser que le branle est venu de la diplomatie égyptienne."

³⁸ Jeanmaire, *La Sibylle...*, p. 65.

³⁹ Plut., *Ant.* 24, 2.

⁴⁰ Plut., *Demetrios*, 10, 1-2.

⁴¹ Plut., *Ant.*, 25, 2; F. Chamoux, *Antoniou și Cleopatra*, pp. 177-180.

⁴² Tarn, *op. cit.*, p. 69.

⁴³ Antony's 'Dionysiac' coin issue is associated with Octavia. See for this M. Crawford, *Roman Provincial Coinage*, London, 1990, vol. I, nr. 2202 and 2207; Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, in *Between Republic and Empire*.

Antony's assumption of divinity along with Cleopatra presented a more serious aspect⁴⁴. The names of her children are particularly significant and prove the existence of a political-religious program, though still hard to define⁴⁵. Whatever might have been Antony's project the weakness of it was given by the conspicuous position of Cleopatra. She owned everything to the triumvir and to the influence she could maintain upon him. This fact made her extremely vulnerable to Octavian's propaganda and very suspicious in the Roman eyes⁴⁶. Not the Donations from Alexandria or Antony's 'Dionysiac' behaviour puzzled the Romans. At that time Antony and Octavian were equally divine. What convinced the Romans of the existence of a plot against Italy and Rome was this very alliance with Cleopatra, *fatale monstrum*⁴⁷. She was the foreigner, *regina meretrix*, who threatened the Roman purity, and Octavian spared no pains in order to convince them of the danger which hovered above⁴⁸. After Octavian having taken the path of defending the traditional values there was no turning back⁴⁹.

Key words: elenistic, dionysiac, divinity, Caesar, Octavian, Marcus Antonius, Cleopatra.

Interpretations of Augustus and his Principate, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 345, 359 (fig.12); For Antony's 'Octavia' episod see Taylor, *op. cit.*, p. 109 (n. 15), 122; Socrates Rhod., in *Ath.* 148, b, c; Dio XLIII, 39, 2; Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 18; Taylor, *op. cit.*, p. 121.

⁴⁴ Syme, *op. cit.*, p. 274.

⁴⁵ Tarn, *Alexander Helios and the Golden Age*, în J.R.S XXII, 1932, p. 144 sqq.; Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor, 1931*, p.125, thinks that "Antony wished to be something more than king of Egypt. He desired to see himself sovereign of an empire whose capital had shifted from the Tiber to the Nile"; Syme, *op. cit.*, p. 271, is more reserved, "When he disposed of kingdoms and tetrarchies in sovran and arbitrary fashion, he did not go beyond the measure of a Roman proconsul. Nor did Antonius in fact resign to alien princes any extensive or valuable territories that had previously been provinces of the Roman People. The system of dependent kingdoms and of Roman provinces which he built up appears both intelligible and workable". The same view at M. Chauveau, *op. cit.*, p. 52: "Contrary to appearances Antony's position in no way implied an abandonment of Roman interests to the sole advantage of the Egyptian sovereign. The evidently exorbitant privileges he had granted to her, could be interpreted as elements of a coherent policy on the part of a representative of Rome, and it was thus that they were understood in the West, where they aroused some murmurs, but scarcely any protests."

⁴⁶ About her final goals, Southern, *op. cit.*, p. 92, concludes "her ultimate design may or may not have been to dominate the whole Roman world but that is the reputation Octavian built up for her, based on actions of hers and Antonius that played into his hands"; cf. Syme, *op. cit.*, p. 275, "The policy and ambitions of Antonius or of Cleopatra were not the true cause of the war of Actium; they were a pretext in the strike for power, *the magnificent lie upon which was built the supremacy of the Caesar's heir and the resurgent nation of Italy*. Yet for all that, the contest soon assumed the august and solemn form of a war of ideas and a war between East and West."

⁴⁷ Horatius, *Ode I*, XXXVII, v. 21.

⁴⁸ Teribilul pericol a fost fidel redat de Horațiu, *Ode I*, 37, vv. 5-12, *Antehac nefas depromere Caecubum/ cellis avitis, dum Capitolio/ regina dementes ruinas/ funus et imperio parabat/ contaminato cum grege turpium/ morbo virorum, quidlibet impotens/ sperare fortunaque dulci/ ebria*, precum și veselie exagerată a aceluiași: *Nunc est bibendum* (v. 1).

⁴⁹ W. Eder, *op. cit.*, p. 97.

1. Prefață

Odinioară exista o preocupare preponderentă pentru studiul și înțelegerea politicilor religioase, așa cum au prins acestea formă în lumea elenistică, în umbra și ca moștenire a imperiului lui Alexandru cel Mare⁵⁰. Apoi, interesul s-a centrat din ce în ce mai mult asupra lumii romane și a felului cum s-a constituit cultul suveranilor la Roma. Iar acum s-a ajuns la situația paradoxală în care unii istorici contestă chiar existența cultului imperial⁵¹. Opinia comună este că Roma a absorbit forma elenistică de cinstire a conducătorului odată cu pătrunderea în perimetrul civilizației elenistice. S-a remarcat în repetate rânduri că generalilor romani victorioși în Orient li s-au adus onoruri asemănătoare, dacă nu identice, celor aduse suveranilor elenistici⁵² și că unii dintre aceștia au nutrit ambiția de a remodela statul roman potrivit modelului elenistic⁵³. Dinaștii romani nu au inovat, ci au fost “inovați” de împrejurări și au avut perspicacitatea și temeritatea de a statornici transformările pe care le îndurase deja lumea romană. Succesul sau eșecul unuia sau altuia s-a datorat tactului politic sau dimpotriva lipsei de scrupule.

Discuția despre întemeierea monarhiei romane, despre proiectele, planurile principalilor actori e nesfârșită. În ciuda volumului mare de studii consacrate lui Augustus, se cutează a se afirma că încă “there is no comprehensive, penetrating, modern analysis of Augustus, the man, his work, and his time.”⁵⁴ În ceea ce privește politica religioasă a lui Marcus Antonius se observă o penurie de studii, comparativ desigur, cu cele dedicate lui Augustus și cu modul actual de generare a textelor istorico-religioase. Cele mai des citate sunt: H. Jeanmaire, *La politique religieuse d'Antoine et de Cléopâtre* (1924), K. Scott, *The political Propaganda of 44-30 B.C.* (1933) și D. Mannsperger, *Apollon gegen Dionysos* (1973).

Pomind de la *Bucolica a IV-a* vergiliană, încercăm să deslușim cum s-a articulat politica religioasă a lui Marcus Antonius și în ce sens diferă de soluția propusă de Caesar, cum a contribuit la modelarea politicii lui Octavian și care a fost contribuția Cleopatrei la definirea proiectelor politico-religioase ale vremii. Prezentăm și contextul politic al vremii, de care nu se poate face abstracție, chiar dacă se tratează chestiuni legate în primul rând de religie, pentru că “L’histoire religieuse de Rome se confond dès lors avec son histoire politique ou avec la biographie de quelques individus marquants” (G. Dumézil), apoi pentru că am dorit să subliniem faptul că există o consonanță perfectă între politicile religioase ale unui Octavian, Antonius sau ale Cleopatrei și acțiunile lor concrete. În acest sens, politicile lor religioase nu sunt instrumente, mijloace pentru a le justifica ambițiile, ci veritabile programe urmărite punct cu punct.

Aceste proiecte tind să recupereze în general, calitatea sacră a suveranului. Există o diferență calitativă între un monarh sacru, care este de obicei încarnarea divinității pe pământ⁵⁵, și împăratul roman, care nu este moștenitorul regalității arhaice sau a celei

⁵⁰ Lily Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Connecticut, 1931, p. VIII, cu bibliografia mai veche.

⁵¹ Simon Price, *The Augustan Empire 43 B.C. - A.D. 69. The Place of Religion: Rome in the Early Empire*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X (CAH, X), 1996, pp. 812-841, unde se afirmă: “There was no such thing as ‘the imperial cult’”; cf. M. Beard, J. North, Price, *Religions of Rome*, Cambridge University Press, 1998, pp. 167- 211; vezi și comentariul nostru în § *Fatale monstrum*.

⁵² Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, New York 1987, vol. I, pp. 46-47; Taylor, *op. cit.*, pp. 35-39.

⁵³ E vorba în primul rând de Caesar și Marcus Antonius; cf. F. Chamoux, *Marc Antoine – dernier prince de l’Orient grec*, Editions Arthaud, tr. rom. *Antoniu și Cleopatra*, Artemis, passim; Taylor, *op. cit.*, pp. 73, 125 sqq.

⁵⁴ *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, editat de Kurt A. Raaflaub și Mark Toher, University of California Press, 1990, p. XIII.

⁵⁵ Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, ed. Meridiane, București 1998, p. 45 sqq.

elenistice⁵⁶, ci mai degrabă a magistratului republican. Moștenirea Republicii pare să fi fost mai adâncă și mai temeinică decât se admite îndeobște. Derapajul lui Antonius și restaurarea Republicii de către Augustus au impus limite și constrângeri durabile asupra statutului împăratului. Republica înseamnă disiparea autorității individuale totale între mai multe persoane. Pentru a supraviețui, Caesar a fost nevoit să adune această autoritate diseminată, până la a confisca statul și religia. Și lui i se potrivește sintagma “Statul sunt eu”. Pe de altă parte, Augustus a găsit o formă de coabitare cu Senatul, însă pentru aceasta a trebuit să renunțe la divinitate. Împărații succesori au respectat, în general, normele stabilite de Augustus⁵⁷. Când împărații cu un simț al divinității mai acut – precum Nero, Caligula, Domițian, Commodus – au cutezat să se prezinte ca zei coborâți printre oameni, au fost taxați de contemporani drept nebuni sau monștri, complet străini de tradiția romană. Că au fost percepuți într-adevăr astfel, reiese din faptul că după domniile unor dezechilibrați ca Nero sau Domițian, împărații succesori, Claudius, respectiv Traian, au reafirmat cu stăruință legătura cu tradiția legitimă așa cum a fost aceasta remodelată de Augustus⁵⁸. Când Caligula (37-41) și-a atribuit maiestatea divină, nu puțini au fost cei care l-au socotit nebun⁵⁹. De asemenea, se cunosc cuvintele de amară ironie rostite de Vespasian (69-79) în momentul morții: “Vai! Cred că devin zeu.”

La Roma a fost greu să fie acceptată până și divinizarea *post mortem*⁶⁰, dovadă că a fost nevoie de o instituție pentru a o garanta. Este o instituție pentru că nu există *divus* fără o hotărâre a Senatului care să îi garanteze divinitatea și să îi fixeze cultul⁶¹. Mai mult, hotărârea Senatului nu era luată decât în urma unei dezbateri în care martori demni de crezare declară sub prestare de jurământ, a fi văzut în timpul ceremoniei de incinerare pe împăratul defunct înălțându-se spre cerul înstelat⁶². În Orient, calitatea divină se impunea ca evidentă, la Roma era trebuia demonstrată. Instituția deificării era de neînchipt în Orient.

2. Et te, o puer, qui omnia nomini debes⁶³

Pentru a putea desluși semnificația acțiunilor urmașilor lui Caesar e imperioasă interogarea asupra operei dictatorului și a modului în care s-au raportat la aceasta moștenitorii lui, Octavian, respectiv Antonius. În repetate, rânduri Antonius a fost considerat adevăratul moștenitor al lui Caesar⁶⁴. Cert este că la moartea lui Caesar, doar apelul la memoria lui putea oferi o justificare pentru a menține sau obține o poziție de putere în stat. Și Octavian e

⁵⁶ Michel Chauveau, *Egypt in the Age of Cleopatra*, Cornell University Press 2000, p. 34, unde se arată că monarhul lagid nu ajunsese să fie asimilat autocratorului de tip oriental.

⁵⁷ Price, *The Augustan Empire. The Place of Religion...*, p. 840.

⁵⁸ Pentru Claudius, vezi Price, *op. cit.*, p. 841; pentru atitudinea lui Caligula față de normele stabilite de Augustus, vezi Price, *op. cit.*, pp. 840-41; pentru Traian ca *primus inter pares*, vezi E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și ideologice*, București, 1980.

⁵⁹ Suetonius, *Calig.* 22, 52, *Dio.*, LIX. 26, 8.

⁶⁰ Cicero, *Att.* XIV, 19, 3, era indignat când nepotul său Quintus, alături de un grup de tineri aristocrați, l-a onorat pe defunctul Caesar purtând coroane, cu ocazia sărbătorii Parilia, în 44 î.Chr.: *De coronatis, cum sororis tuae filius a patre accusatus esset, rescripsit se coronam habuisse honoris Caesaris causa, posuisse luctus gratia, postremo se libenter vituperationem subire quod amaret etiam mortuum Caesarem.*

⁶¹ D. M. Pippidi, *Înălțarea lui Caesar și cultul cărmuitorilor în Roma imperială*, în *Studii de Istorie a religiilor antice*, Teora, 1998, p.173; cf. Price, *The Augustan Empire...*p. 839.

⁶² D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 235.

⁶³ Cicero, *Phil.*13, 24.

⁶⁴ Robert Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, ed. Enciclopedică, București, 1998, p. 352; F. Chamoux, *op. cit.*, p. 69, 230.

moștenitorul politic al lui Caesar, poate într-o măsură chiar mai însemnată decât Antonius⁶⁵. De fapt, Octavian datora totul numelui lui Caesar, după cum avea să-i reproșeze Antonius *et te, o puer, qui omnia nomini debes*⁶⁶, chiar dacă mai târziu s-a străduit să facă uitată perioada “octaviană”⁶⁷. Interogația asupra ultimelor scopuri ale lui Caesar mai este încă aprig discutată. Practic, nici o lucrare care tratează despre emergența Principatului nu o poate ocoli, chiar dacă se afirmă programatic precum Syme: “If Caesar must be judged, it is by facts not by alleged intentions”⁶⁸ sau Southern: “In any case, argument about what Caesar intended is purely an academic exercise and is perhaps not quite so important as what actually happened”⁶⁹. Totuși, și aceștia se adâncesc în discuții academice despre această problemă⁷⁰.

Fără îndoială, există o diferență mare între Caesar din preajma războiului civil și cel de după, cu toate că e dificil de stabilit cât de mult și-a pus acesta amprenta asupra lui. Dificultatea de a defini opera lui Caesar derivă din faptul că ceea ce a înfăptuit el nu seamănă nici cu ce a fost înainte, nici cu ce a fost după. Caesar a pornit războiul ca aristocrat roman, fiindcă și-a simțit demnitatea amenințată – *dignitas Caesaris* – și a sfârșit aproape ca un monarh oriental⁷¹. “In the last resort his rank, prestige and honour, summed up in the Latin word *dignitas*, were all at stake”⁷². Pentru Caesar demnitatea sa, precum a spus, a fost

⁶⁵ Pentru Octavian ca moștenitor al lui Caesar, vezi Pat Southern, *Augustus*, Routledge, London and New York, 1998, pp. 25, 35, 210; Taylor, *op. cit.*, pp. 81-82; Christian Meier, *Caesar. A Biography*, Basic Books, New York, 1996, pp. 471-472; Werner Eck, *The Age of Augustus*, Blackwell Publishing, London, 2003, pp. 9-11; Ronald Syme, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, 1939, p. 112 sqq.; M. Gelzer, *Caesar: Politician and Statesman*, Basil Blackwell, Oxford, 1968, p. 306, unde afirmă că Caesar a apreciat atât de mult talentele nepotului său, încât a sperat să găsească în el moștenitorul politic, dar se neagă posibilitatea ca Caesar să fi putut lăsa moștenire puterea sa politică; Syme, *op. cit.*, p. 96 spune: “Caesar could leave no heir to his personal rule.”

⁶⁶ vezi nota 14.

⁶⁷ Syme, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, 1939, p. 53: “The god was useful, but not the Dictator: Augustus was careful sharply to discriminate between dictator and Princeps.”

⁶⁸ *Ibid.*, p. 55.

⁶⁹ Southern, *op. cit.*, p. 26.

⁷⁰ Syme, *op. cit.*, p. 54, unde se afirmă că “Yet speculation cannot be debarred from playing round the high and momentous theme of the last designs of Caesar the Dictator”; cf. Meier, *op. cit.*, p. 470 sqq; În privința planurilor lui Caesar, cei mai mulți autori împărtășesc opinia că monarhia era inevitabilă, indiferent sub ce formă și-a imaginat-o acesta, dacă a dorit-o sau nu. Pentru Taylor, *op. cit.*, p. 73, lucrurile sunt foarte clare: “What Caesar desired to set up was the hereditary divine monarchy as it had survived in the East and he had himself seen in function in Egypt.” Southern, *op. cit.*, p. 62, încearcă să lămurească problema printr-o soluție ingenioasă: “It is possible that the question of monarchy, divine or otherwise, is a modern confusion, quite peripheral to the main issue of divinity. A more sensible and indeed down-to-earth suggestion is that the divine honours awarded to the living Caesar and his deification after his death were linked from the beginning, and were always intended to be so, in that his divinity was recognised but he could not actually become a god until he was dead. In this case, the triumvirs were simply bringing to fruition the process begun by law while Caesar was still alive, thereby doing justice to his memory.” “Că nu este așa, este limpede dovedit de atitudinea de împotrăvire sistematică a lui Antonius pentru a-l împiedica pe Octavian să profite de pe urma unui atare proces; ideea de a-l deifica pe Caesar s-a născut progresiv, însă numai după ce-a murit și mai ales ca urmare a faptului că în timpul *Ludi Victoriae Caesaris* a apărut o cometă, îndată numită *sidus Iuliu* care a adus dovada că Caesar devenise zeu. Pentru procesul deificării lui Caesar, vezi în special D. M. Pippidi, *Înălțarea lui Caesar și cultul cârmuitorilor în Roma imperială*, p. 173 sqq.

⁷¹ Pentru *dignitas Caesaris*, vezi Southern, *op. cit.*, p. 10, unde se arată că pentru romani teama de a pierde *dignitas* întrecea cu mult frica de moarte; Syme, *op. cit.*, p. 48; Meier, *op. cit.*, pp. 360-362, 364; Meier, *C. Caesar Divi filius and the Formation of the Alternative in Rome*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, 1990, pp. 60-61.

⁷² Syme, *op. cit.*, p. 48.

întotdeauna mai importantă decât viața⁷³. Demnitatea sa era rezultatul realizărilor lui, care au depășit cu mult limita tradițională pusă ambiției personale, mai întâi în Gallia, apoi la Roma, apoi în întregul imperiu. Caesar din instrumentul istoriei Romei a devenit subiectul ei, substituindu-se acesteia⁷⁴. Nu întâmplător Caesar, cu toate că s-a născut la Roma, a fost acuzat că ar căuta să mute capitala la Troia sau la Alexandria⁷⁵. Împotriva Romei, Caesar nu se putea legitima decât prin apelul la *dignitas*, care datorită realizărilor sale crea imposibilitatea integrării lui în sistemul republican, căci depășise cu mult idealul de egalitate din competiția aristocratică pentru funcții și onoruri. Iată cum descrie Meier disoluția vechiului *establishment* prin suprimarea egalității: “Such equality was threatened when individuals became too powerful (...) The more the Republic depended on the great individuals, the more they were resisted. The more they were resisted, the more they had to strive to win further power, and the more dangerous they became.”⁷⁶

Prin onorurile acceptate, Caesar s-a plasat mult deasupra muritorilor de rând sau a membrilor clasei senatoriale. Onorurile votate lui au fost atât de numeroase încât Dio Cassius se plictisește în a le enumera și nu le pomenește decât pe cele pe care le-a acceptat⁷⁷. Pentru prima dată portretul lui Caesar apare pe monedele emise de monetăria romană, pe care până acum erau redată imaginile zeilor. La jocurile din Circus Maximus imaginea lui Caesar a fost purtată în procesiune solemnă alături de celelalte imagini ale zeilor. După victoria de la Thapsus din 6 aprilie 46 î. Chr., Senatul i-a acordat onoruri mult mai abundente decât

⁷³ Caesar, *B. G.*, 9, 2: *sibi semper primam fuisse dignitatem vitaeque potiorum*, cf. I, 7, 7; 8, 3; 3, 91, 2; *B. G.*, 8, 52, 4; Suetonius, *Divus Iulius*, 33; 72; Cicero, *Ad Att.*, 7, 11, 1 *atque haec ait omnia facere se dignitatis causa*.

⁷⁴ Jean Hubaux, *Les grands mythes de Rome*, PUF, Paris, 1945, p. 64, unde se arată că esența a ceea ce înseamnă Roma este definită prin imaginea stupului, comparație privilegiată de romani, “Pour Virgile la ruche est l’image réduite de Rome, de même que Rome est l’image amplifiée de la ruche”; p. 55 “Les hommes illustres de la Ville de Rome (...) n’ont pas de vie individuelle, ils sont des parcelles de Rome, rien d’autre”.

⁷⁵ Suetonius, *Div. Iul.*, 75; Meier, *Caesar. A Biography*, p. 477; Jean Hubaux, *op. cit.*, pp. 108-109; Price, *The Place of Religion: Rome and the Early empire*, p. 812; Taylor, *op. cit.*, p. 75.

⁷⁶ Meier, *C. Caesar Divi filius and the formation of the alternative in Rome*, p. 59; cf. Southern, *op. cit.*, pp. 9-10; cf. Syme, *op. cit.*, pp. 10-27 pentru situația nobilimii în Republica târzie, “Lack of capacity among the principal members of the ruling group, or more properly, personal ambition and political intrigue constrained them, in mastering these manifold dangers, to derogate from oligarchic practice and confer exorbitant military power on a single general, to the salvation of Rome’s empire and to their own ruin”. (p. 17)

⁷⁷ Dio XLIII, 44,1-4: *περὶ τοῦ Καίσαρος λεγομένων ἀγνοῆσαι, ἔγραψα: ἐπὶ δὲ δὴ τῆς νίκης ἐκεῖνά τε ὅσα εἶπον ἢ γερούσια ἔγνων, καὶ προσέτι αὐτόν τε Ἐλευθερωτὴν καὶ ἐκάλουν καὶ ἐς τὰ γραμματεῖα ἀνέγραφον, καὶ νεῶν Ἐλευθερίας δημοσίᾳ ἐψηφίσαντο. τό τε τοῦ αὐτοκράτορος ὄνομα οὐ κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔτι μόνον, ὥσπερ ἄλλοι τε καὶ ἐκεῖνος [ὡς] πολλάκις ἐκ τῶν πολέμων ἐπεκλήθησαν, οὐδ’ ὡς οἱ τινὰ αὐτοτελή ἡγεμονίαν ἢ καὶ ἄλλην τινὰ ἐξουσίαν λαβόντες ὠνομάζοντο, ἀλλὰ καθάπαξ τοῦτο δὴ τὸ καὶ νῦν τοῖς τὸ κράτος αἰεὶ ἔχουσι διδόμενον ἐκείνῳ τότε πρώτῳ τε καὶ πρώτον, ὥσπερ τι κύριον, προσέθεσαν. καὶ τοσαύτη γε ὑπερβολῇ κολακείας ἐχρήσαντο ὥστε καὶ τοὺς παῖδας τοὺς τε ἐγγόνους αὐτοῦ οὕτω καλεῖσθαι ψηφίσασθαι, μήτε τέκνον τι αὐτοῦ ἔχοντος καὶ γέροντος ἤδη ὄντος. ὅθενπερ καὶ ἐπὶ πάντας τοὺς μετὰ ταῦτα αὐτοκράτορας ἢ ἐπικλήσις αὐτῆ, ὥσπερ τις ἰδίᾳ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν οὐσα καθάπερ καὶ ἡ τοῦ Καίσαρος, ἀφίκετο. οὐ μέντοι καὶ τὸ ἀρχαῖον ἐκ τούτου κατελύθη, ἀλλ’ ἔστιν ἐκάτερον: καὶ διὰ τοῦτο καὶ δευτέρον ἐπ’ αὐτῶν ἐπάγεται, ὅταν. Onorurile dedicate lui Caesar sunt discutate de: M. Gelzer, *Caesar. Politician and Statesman*, 1968, p. 315; Meier, *Caesar...*, pp. 473-475; Taylor, *op. cit.*, pp. 61-78; Syme, *op. cit.*, pp. 54-57; Theodor Mommsen, *Istoria romană*, ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, vol. III, pp. 262-266.*

înainte⁷⁸. *Supplicatio* pentru victoria lui urma să țină 40 de zile, iar carul său triumfal urma să fie tras de cai albi și precedat de 72 de lictori⁷⁹. S-a decis de asemenea, posibil prin alegeri populare, ca el să fie *Dictator* pe 10 ani și *praefectus morum* pe o durată de trei ani. Dacă nu cumva Senatul nu se complăcea cu dorințele cunoscute sau presupuse ale lui Caesar, Meier⁸⁰ crede că s-a încercat acomodarea situației speciale a lui Caesar printr-o magistratură excepțională, dar care era totuși cuprinsă în constituția republicană, deși durata ei era fără precedent. Și mai semnificativ, o statuie a lui Caesar cu un glob la picioare a fost ridicată în templul lui Juppiter Capitolinul, cu o inscripție care amintea de descendența sa venusiană. La sfârșitul lui 45 î. Chr., după victoria de la Munda, alte noi onoruri au năvălit asupra lui. S-a votat o *supplicatio* de 50 de zile pentru victoria lui, s-au ridicat noi statui acestuia, precum și un templu lui și *Clementia sua*. La începutul lui 44 î. Chr., Senatul i-a decernat titlul de *parens patriae*⁸¹. De asemenea, era cuprinsă și prevederea de-a se jura pe *genius*-ul lui⁸². Ziua sa de naștere a devenit sărbătoare în care sacrificii publice trebuiau făcute, iar jocuri în onoarea lui urmau să fie celebrate la fiecare patru ani. Fiecăruia dintre marile festivaluri ale Romei le-a fost adăugată câte o zi în numele lui, iar una dintre lunile calendaristice urma să-i poarte numele. S-a mai decis ca statui ale lui Caesar să fie înălțate în toate templele Romei și în orașele Italiei. Caesar a primit titlul de *imperator*⁸³, pe care putea să-l lase moștenire, și pe cel de *liberator*, iar construcția unui palat pentru el urma să se facă *pecunia publica*. La ocazii publice putea să apară înveșmântat în roba triumfală, fiindu-i îngăduit să poarte și cununa triumfală care în mod obișnuit aparținea lui Juppiter. Cea mai izbitoare dintre onorurile acordate a fost decizia de a i se ridica o statuie în templul lui Quirinus, purtând inscripția “zeului neînvins”⁸⁴. Prin aceasta, Caesar era asemuit cu Romulus, întemeietorul cetății. Prin descendența venusiană, prin determinarea lui de a înfrumuseța Roma printr-un amplu program de construcții, făcând-o astfel demnă de statutul de stăpână a lumii, Caesar și-a asumat *de facto* calitatea de întemeietor. Aidoma unui fondator, Caesar urma să fie înhumat în cetate, iar vestea victoriei de la Munda ajungând la Roma pe când se sărbătorea Parilia, ziua în care Romulus a ales să întemeieze cetatea, a fost interpretată ca vestind reîntemeierea Romei⁸⁵. Conectarea lui la tradiția Romei regale este indicată și de amplasarea unei statui a lui pe Capitoliu, alături de cele ale celor șapte regi ai Romei. Senatul a mai decretat ca o statuie de fildeş a dictatorului să fie purtată în procesiunile solemne de inaugurare a jocurilor, alături de celelalte imagini ale zeilor. Torentul de onoruri ce se revărsa asupra lui era năucitor. Meier spune că Caesar era împodobit precum un animal sacrificial⁸⁶. În anul 44 î. Chr. i-a fost conferită inviolabilitatea tribuniciană – *sacrosanctitas* – dreptul de a folosi un scaun de aur în locul unuia obișnuit la ședințele Senatului și la procese⁸⁷. I-a fost îngăduit să poarte cununa de

⁷⁸ Southern, *op. cit.*, p. 19.

⁷⁹ Este un număr simbolic, multiplu al lui 12 (12x6); pentru semnificația numărului 12 la romani, vezi Hubaux, *op. cit.*, p. 15, “L’esprit romain s’habitue a grouper par douzaines les choses qui lui paraissent importantes”.

⁸⁰ Meier, *Caesar...*, p. 433, “may it have hoped that such a generous conferment of powers would deter him from setting up a monarchy.”

⁸¹ Dio XLIV, 4,4; Meier, *Caesar*, pp. 458-459; Taylor, *op. cit.*, p. 67; Syme, *op. cit.*, pp. 52, 59.

⁸² Dio XLIV, 4, 6; Appian, *B. C.*, II, 106.

⁸³ Pentru titlul de *Imperator Caesar* vezi Syme, *Imperator Caesar, a Study in Nomenclature*, în *Historia* 7, 1958, pp. 172-188; cf. Taylor, *op. cit.*, p. 72 unde se apreciază că “If he had realized that with the name of Caesar and the title of *imperator* he was creating a designation for world rulership that would even surpass the dignity of kings, he might have been glad to dispense with the older name”.

⁸⁴ Dio XLIII, 45,3: θεῖον ἀγαλμάτων πέμπεσθαι ἔγνωσαν. ἄλλην τέ τινα εἰκόνα ἐς τὸν τοῦ Κυρίνου ναὸν **Θεῷ ἀνικίτῳ** ἐπιγράψαντες, καὶ ἄλλην ἐς τὸ. Pentru interpretare, vezi Taylor, *op. cit.*, p. 65.

⁸⁵ Price, în CAH 1996, p. 817; *Religions of Rome*, by M. Beard, J. North, Price, Cambridge 1998, p. 172.

⁸⁶ Meier, *Caesar...*, p. 475.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 474.

aur a regilor etrusci, iar la o ocazie, Caesar apăruse cu încălțăminte roșie a regilor albi⁸⁸. Senatul a instituit un colegiu preotesc în onoarea lui, numindu-l pe Antonius preot⁸⁹. Punctul culminant a fost atins când Caesar a asumat dictatura pe viață și a primit jurământul de credință al senatorilor⁹⁰. Printr-o astfel de manevră părea, potrivit lui Syme⁹¹, că “he had escaped from the shackles of party to supreme and personal rule”. Supremația lui Caesar a însemnat triumful unei facțiuni în războiul civil, iar tentativa sa de a se plasa peste partide i-a adus sfârșitul. Syme a spus-o apăsat: “Caesar was slain for what he was, not for what he might become. The assumption of Dictatorship for life seemed to mock and dispel all hope of a return to normal and constitutional government”⁹².

E posibil ca Caesar, în izolarea tot mai mare în care se găsea, să se simtă mai aproape de zei, ceea ce pentru mulți dintre contemporanii lui părea evident, dovadă onorurile cu care-l împăunau și pe care Caesar le-a acceptat. Cu o lună înainte de asasinare, când un grup de senatori care aduceau decretele care-i confereau titlul de *dictator perpetuo* împreună cu alte proaspete onoruri, Caesar i-a primit printr-un dispreț suveran, necatadixind să se ridice de pe tronul de aur pe care ședea în fața templului lui Venus Genetrix, nici să-i salute, ci a rămas așezat precum un atotputernic despot⁹³. Faimoasa ispravă din timpul Lupercaliilor⁹⁴, când Marcus Antonius i-a oferit lui Caesar coroana, a fost interpretată în sensul că Caesar dorea cu ardoare să fie rege, însă a fost descurajat de lipsa entuziasmului popular⁹⁵. Când revenit în

⁸⁸ Taylor, *op. cit.*, pp. 58-77 passim; Meier, *op. cit.*, pp.458-59.

⁸⁹ Semnificația acestor onoruri a fost diferit interpretată; pentru Taylor, *op. cit.*, p. 73, sunt indiciul sigur că Caesar plănuia instaurarea unei monarhii divine; Meier, în *C. Caesar Divi filius and the Formation...*, p. 62, propune o soluție neutră, afirmând: “In sum, whatever the cause of this enthusiastic heaping of honors on one man, it clearly demonstrated the vast distance that now separated Caesar and Roman society. The breathtaking abundance and grandeur of the honors he received were an indication, result, and cause of his increasing isolation.”

⁹⁰ Suetonius, *Divus Iulius*, 84, 2; Appian, *B. C.*, 2, 145; Syme a arătat că jurământul de credință avea o eficacitate teribilă, “The bond of personal allegiance may be compared to that of the family. It was even stronger.”(p. 60)

⁹¹ Syme, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, 1939, p. 60.

⁹² *Ibid.*, p. 56.

⁹³ Plutarh, *Caes.* 60; Tit. Liv. CXVI, *et cum plurimi maximique honores ei a senatu decreti essent (...)* *invidiae adversus eum causam praestiterunt quod senatui deferenti hos honores cum ante aedem Veneris Genetricis sederet, non adsurrexit.*

⁹⁴ Pentru cele întâmplate de Lupercalii, vezi *Dio XLIV*, 11; Plutarh, *Ant.* 12.

⁹⁵ In acest sens a fost interpretat evenimentul de Taylor, *op. cit.*, p. 72, care afirmă că Caesar nu s-a descurajat de această nereușită, ci a continuat “to wish for the royalty that went with the divinity which had been comparatively easy to acquire”, de F. Chamoux, *op. cit.*, p. 69, de J.P. Roux, *op. cit.*, pp. 115-16; Mommsen, *op. cit.*, p. 263, susține contrariul spunând: “Probabil Caesar (...) era hotărât să evite numele de rege, pătat cu străvechiul blestem și utilizat de romanii timpului său mai degrabă pentru despoții Orientului decât pentru Numa și Servius ai lor, și să-și însușească esența regalității sub titlul de imperator”; Gelzer, *Caesar. Politician and Statesman*, pp. 321-22, socotește că în cârdășie cu Antonius, Caesar a instrumentat evenimentul pentru a dezarma criticile, demonstrând irefutabil că nu vrea să fie rege; E. Badian, review of Meier, *Caesar*, în *Gnomon* 62, 1990, pp. 22-39, crede că “the chances are that he really preferred to remain Caesar and not demean himself by becoming rex”(p. 35); o opinie asemănătoare a enunțat și Syme, *op. cit.*, p. 55, care crede că întâmplarea prilejuită de Antonius era menită pentru a provoca refuzul ostentativ al lui Caesar la o ceremonie publică și că nu e necesar să se creadă că “Caesar planned to establish at Rome a ‘Hellenistic Monarchy’ whatever meaning may attach to that phrase. The Dictatorship was enough. The rule of the *nobiles*, he could see, was an anachronism in a world empire”(p. 59); Meier, *Caesar*, p. 475, evidențiază faptul că dacă Caesar a dorit să instituie o monarhie “he went about it very ineptly” și că dacă “Caesar had really wanted the diadem, however, it is likely that the applause could have been engineered. If so, he must have wanted to reject it. This seems most probable”, “We cannot know whether he wanted the title”. “The likelihood is that he did not.” (p. 475), iar în altă parte Meier spune că “Yet perhaps he did want it, but only if it was freely given”(p. 477); Carcopino, *Profils de conquérants*, Paris, 1949, p. 304, apreciază că accentuarea tendințelor monarhice

oraș, la 26 ianuarie 44 î. Chr., niște trecători l-au salutat ca ‘*rex*’, Caesar a ripostat spunând: “*Caesarem se, non regem esse*”⁹⁶. Taylor a comentat această remarcă afirmând: “If he had realized that with the name of Caesar and the title of *imperator* he was creating a designation for world rulership that would even surpass the dignity of kings, he might have been glad to dispense with the older name.”⁹⁷ Când un oracol sibilin a vestit că pașii nu pot fi învinși decât de un rege, s-a ivit propunerea ca Caesar să fie făcut rege, nu al romanilor și al italicilor, ci al popoarelor supuse⁹⁸. Se pare că Caesar a nutrit speranțe că va putea lăsa moștenire pârghiile puterii lui Octavian și că va putea trăi suficient pentru a introduce alte funcții ereditare, de vreme ce funcțiile de *Pontifex Maximus* și titlul de *Imperator* erau ereditare⁹⁹. Într-adevăr, este ceva arbitrar de determinat dacă Caesar a vrut sau nu a vrut să fie rege, însă *sine dubio* nu avea de gând să renunțe la poziția pe care o avea în Stat, nici să împartă puterea cu Senatul¹⁰⁰.

Ceea ce a făcut Caesar pentru a aserta propria divinitate este mai puțin limpede decât ceea ce au făcut alții pentru a-i întări această convingere. Nu se poate ști dacă Senatul a primit sau nu directive din partea lui pentru a-i acorda onorurile pe care în cea mai mare parte le-a acceptat. Având în vedere exemplul lui Octavian, care a fost de asemenea bombardat cu onoruri pe care nu le-a instrumentat, și cunoscând spiritul vremii, e posibil ca și acestea să fi izvorât din inițiativa sinceră a Senatului. Și totuși, Caesar a făcut pași timpurii și febrili în a-și evidenția natura supraumană. Încă din 68 î. Chr., cu prilejul *laudatio funebris* pentru mătușa sa Iulia, văduva lui Marius, a proclamat descendența venusiană a ginții Iulia și prin aceasta, într-o oarecare măsură, propria sa divinitate¹⁰¹. Totuși, așa cum a subliniat Hubaux¹⁰², natura deși cu totul specială pe care și-o atribuia Caesar nu era întru totul străină tradiției romane. Dimpotrivă, spre deosebire de Scipio Africanus care-și aroga descendența direct din Juppiter, Caesar nu era decât fiul unor simpli muritori. El a reactualizat tradiții valabile pentru toți, căci Roma era ea însăși fiica lui Venus.

Războiul civil încununat de succes l-a determinat probabil pe Caesar să mediteze adânc asupra naturii sale ieșite di comun. Norocul lui părea nelimitat. Îi era limpede că era favorizat de zei. Dacă pe câmpul de luptă de la Pharsalus a promis un templu lui Venus Victrix, în cele din urmă a dedicat sanctuarul lui Venus Genetrix: “Le trait génial de cette initiative réside dans l’imprécision délibérée du terme Genetrix: Venus est présentée à la fois

ale lui Caesar în ultimele luni de viață, sunt urmarea marilor proiecte avute în vedere. Aceste proiecte necesitau ca el să fie proclamat suveran al acestor orientali, care se supuneau numai unei autorități sacre: “Dictateur du dedans, roi du dehors, Caesar, par la dualité même de son pouvoir, aurait dissocié l’Orient de l’Occident et dressée entre eux une barrière.”(p. 314)

⁹⁶ Suetonius, *Divus Iulius*, 79, 2.

⁹⁷ Taylor, *op. cit.*, p. 72; aceeași interpretare și la Mommsen, *op. cit.*, vol. III, p. 264.

⁹⁸ Suetonius, *Divus Iulius*, 79, 1; *Dio XLIII*, 15, 3; Plutarh, *Caes.*, 64; Appian., *B. C.*, II, 110; cf. Taylor, *op. cit.*, p. 74.

⁹⁹ Southern, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰⁰ Merită remarcată observația lui Meier, *C. Caesar Divi filius and the...* p. 59, care este atât de precis în afirmații și total reticent la interpretări misticoide, că Caesar era probabil singurul dintre dinastia de la sfârșitul Republicii care a avut o atitudine vădit ostilă ordinii stabilite: “Although, with the possible exception of Caesar, they had nothing against the rule of the senate, the senate had something against them – understandably, since the senate’s leadership and the responsibility for the Republic fundamentally depended upon equality within the oligarchy or at least its influential groups.”

¹⁰¹ Suetonius, *Divus Iulius*, 6,1; Cicero, *Ad. Fam.*, VIII, 15,2; Vell. II, 41,1: “*Hic nobilissima Iuliorum genitus familia et, quod inter omnis antiquitatis constabat, ab Anchise ac Venere deducens genus.*”; pentru interpretarea descendenței venusiene a lui Caesar, vezi Yves Lehmann, *La religion romaine des origines au Bas-Empire*, PUF, Paris, 1981, p. 74; Hubaux, *Comment Cesar descend de Venus*, în *Les grands mythes de Rome*, PUF, Paris 1945, pp. 89-113.

¹⁰² Hubaux, *op. cit.*, pp. 89-91, “César, dans la mesure même où il se disait descendant de Venus en sa qualité de membre de la gens Iulia, rappelait ouvertement qu’il était le fils de Iulius, un simple mortel (...). Il ne se donnait donc pas, à proprement parler, pour un être divin. Il avait été engendré normalement par des parents qui étaient de simple mortels.”(p. 94)

comme la mère de César et la mère des Romains. Cette parente vénusienne explique que César ait été divinisé de son vivant.”¹⁰³ Consacrând templul lui Venus Genetrix, Caesar insista mai puțin pe calitatea sa de magistrat roman, subliniind caracterul unic al învingătorului. Există un precedent pentru aceasta când Sulla a celebrat *Victoria Sullana* în loc de *Victoria Populi Romani*. De altfel, la scurt timp după aceasta a urmat și *Victoria Caesaris*¹⁰⁴. Această interpretare se află la antipodul concepției tradiționale romane, care nu pune preț pe persoana individuală, se străduiește dimpotrivă, să o aneantizeze. Ceea ce contează este eternitatea Romei, impersonală, colectivă¹⁰⁵.

Întâlnirea lui Caesar cu Cleopatra, fiica lui Neos Dionysos, aclamată ca Isis și înconjurată de ritualul faraonic, trebuie să fi produs asupra lui Caesar o profundă impresie¹⁰⁶. Foarte probabil pe durata șederii îndelungate în Egipt, Caesar a fost de față la ceremoniile prin care poporul egiptean o cinstea pe Cleopatra, ridicându-i statui în templele lor, venerând-o precum o divinitate¹⁰⁷. Este de asemenea verosimil, ca Cleopatra să fi încercat să-l impresioneze pe Caesar cu ceremonii pompoase care subliniau legătura sacră, indisolubilă între regină și poporul pe care-l guverna, tocmai pentru a-și legitima dreptul la domnie asupra Egiptului și altfel decât prin intermediul armatelor romane¹⁰⁸. În general, istoricii sunt sceptici în a atribui Cleopatrei vreă influență asupra lui Caesar¹⁰⁹. După cunoștința comportamentului ei față de Antonius, putem presupune că Cleopatra s-a străduit să-l întărească pe Caesar, dacă mai era nevoie, în convingerea că era o ființă divină¹¹⁰. Numai după sejurul egiptean, asemeni lui Alexandru, Caesar a îndrăznit să-și legitimizeze statutul divin prin dedicarea templului lui Venus Genetrix¹¹¹. Apoi, Caesar a chemat-o pe această Cleopatra la Roma în 46 î. Chr. și a

¹⁰³ Yves Lehmann, *op. cit.*, p. 74.

¹⁰⁴ Meier, *Caesar...*, p. 446.

¹⁰⁵ Hubaux, *Les grands mythes de Rome*, pp. 57; 64; și p. 86 unde se vorbește despre Scipio, însă i se potrivește și lui Caesar: “Le plus grand personnage de l’histoire romaine ce n’est pas Scipion, c’est Rome.”

¹⁰⁶ Taylor, *op. cit.*, p. 75, asemuiește prezența lui Caesar în Egipt cu cea a lui Alexandru, care și-a dobândit statutul divin după vizita la oaza Siwa; cf. Meier, *Caesar*, p. 409, “After the first divine honours conferred on him, Caesar must have been intrigued to meet a member of a dynasty that had been accustomed to such honours (...) Caesar may have begun to wonder what was the point of all his endeavours.”

¹⁰⁷ Taylor, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰⁸ Faptul că s-a bucurat de favoarea romană, în speță a lui Caesar, reiese din plasarea numelui ei în protocoalele oficiale, de atunci încolo înaintea celui al fratelui său, Ptolemeu XIV, cu care forma cuplul regal, Michel Chauveau, *Cleopatra. Beyond the Myth*, Cornell University Press, 2002, p. 27.

¹⁰⁹ M. Chaveau, *op. cit.*, p. 31, împărtășește un asemenea punct de vedere: “A critical review of the sources does not permit us to affirm that Caesar was in large part inspired by Egyptian mistress in his political projects, much less that he was reserving an important place for her in the future constitution of the empire”; Syme, *op. cit.*, nici măcar ca fapt divers nu pomenește relația dintre Caesar și Cleopatra; mai mult, R. Étienne, *Jules César*, Paris, 1997, ne demonstrează că e chiar posibil să se scrie o biografie a lui Caesar în care Cleopatra să fie pomenită în trei pagini (pp. 62-65) din trei sute; pentru opinii mai moderate, vezi Southern, *op. cit.*, p. 12; Meier, *Caesar*, pp. 406-413, dar mai ales p. 409; pentru o poziție pro Cleopatra vezi Lily R. Taylor, *op. cit.*, p. 75, care opinează că “for Caesar the association with Cleopatra was something more than an incidental liaison. He apparently recognized as his son that she bore soon after she left Egypt, the boy who was later associated with his mother as Ptolemy XIV but is usually known as Caesarion.”

¹¹⁰ Pentru comportamentul acesteia față de Antonius, vezi în special M. Chauveau, *op. cit.*, pp. 61-62; Id., *Egypt in the Age of Cleopatra*, Cornell University Press, 2000, pp. 26-28; Taylor, *op. cit.*, p. 109; Syme, *op. cit.*, p. 274.

¹¹¹ Taylor, *op. cit.*, p. 74, “His initial act, as we have seen, was the dedication of the temple of Venus Genetrix. That served as a legitimization of his rule much as the Libyan oracle’s declaration of Alexander as the son of Zeus served to establish Alexander’s position. For both men the legitimization came after a sejour in the oldest divine monarchy on earth.”

păstrat-o lângă el aproape doi ani¹¹². Suetonius spune că Caesar ar fi îngăduit ca pruncul care urma să se nască să poarte numele lui¹¹³. În prăpastia tot mai mare care se căsca între el și lumea romană, Cleopatra a fost, crede Meier, poate prima și singura persoană care l-a înțeles; iar la întrebarea retorică pusă de același autor – “May it not be that the more isolated he became, the closer he felt to the gods?”¹¹⁴ – putem adăuga că realmente Caesar se găsea în preajma unei zeițe. O statuie aurită a acesteia a fost înălțată de Caesar nu altundeva decât în sanctuarul lui Venus Genetrix din centrul noului forum pe care l-a oferit poporului roman *pecunia sua*¹¹⁵.

Cu toate că Caesar se va simțit apropiat de Cleopatra, totuși testamentul acestuia nu cuprinde nici referire la aceasta sau la fiul acesteia, căci legea romană interzicea ca vreun cetățean să poată fi moștenit de un străin. Potrivit lui Suetonius¹¹⁶, Caesar ar fi desemnat tutori pentru copilul ce i s-ar fi putut naște. La întrebarea de la ce femeie putea dictatorul aștepta un copil când și-a scris ultimele dorințe în 13 septembrie 45 î. Chr., răspunsul este evident: Cleopatra, deși nu e menționată cu numele, căci Calpurnia, soția sa legitimă, era stearpă. Dincolo de această mențiune, testamentul lui Caesar era testamentul obișnuit al unui nobil roman care căuta un moștenitor printre rudele sale¹¹⁷. Foarte apropiat lui Caesar îi devenise Octavian de prin vara lui 46 î. Chr. Nicolaus din Damasc, biograful lui Augustus, insistă mult asupra acestei asocieri¹¹⁸. Ori, aceasta este tocmai perioada în care Cleopatra își făcea apariția la Roma, unde a fost martora triumfului lui Caesar, triumf la care Octavian a luat parte mergând în urma carului dictatorului. Nicolaus afirmă că Octavian nu a fost surprins de adopția lui de către Caesar¹¹⁹. Pe de altă parte, Syme presupune că Octavian nu știuse nimic de adopția salui înainte de a ajunge în Italia¹²⁰.

Cu toate că Caesar a răscolit Statul roman din temelii, gândea totuși în termeni romani. Testamentul lui este un indiciu în acest sens, mai ales dacă avem în vedere și testamentul lui Marcus Antonius. Pentru Caesar, Roma era menită a fi în continuare sălașul puterii și centrul lumii chiar dacă a fost bănuie că ar dori strămutarea capitalei la Alexandria sau la Troia¹²¹. Chauveau a arătat că zvonul acesta s-a datorat prezenței Cleopatrei în capitala imperiului¹²². Roma e locul în care Caesar a făcut risipă de bani, înălțând temple și clădind un nou for, pentru a o face demnă de puterea ei. Aici i-a îndemnat pe cărturari să se stabilească, scutindu-i de dări, pentru a spori prestigiul cultural al cetății. Între zidurile ei urma să fie înmormântat, asemeni unui întemeietor. Mai mult, toate dispozițiile pe care le-a redactat au

¹¹² Meier, *Caesar*, p. 408; M. Chauveau, *Cleopatra Beyond...*, pp. 28-30.

¹¹³ Suetonius, *Divus Iulius* 7,2, nașterea copilului numit Caesarion pentru a-l deosebi de Iulius Caesar este obișnuit datată în 23 iunie 47 î. Chr.; cf. M. Chauveau, *Egypt in the age of Cleopatra*, p. 25; Carcopino, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958, pp. 34-37, crede că e foarte probabil ca nașterea acestuia să fi avut loc după moartea lui Caesar, pe când Cleopatra se întorcea în Egipt (dintr-o scrisoare alui Cicero, *Ad Att.* XIV, 8,1 știm că pe 15 aprilie Cleopatra era plecată din Roma – *Reginae fuga non mihi molesta est*) în timpul unui popas în Grecia. Copilul a fost imediat numit după Caesar. Această veste extraordinară a fost îndată trimisă la Roma, unde a ajuns pe 11 mai, dar nu a trezit reacții (Cicero, *Ad Att.*, XIV, 20, 2). Aceasta este soluția pentru care optează M. Chauveau în *Cleopatra Beyond the Myth*, p. 33; cealaltă variantă a nașterii copilului e întâlnită la Taylor, *op. cit.*, p. 75.

¹¹⁴ Meier, *Caesar*, p. 401.

¹¹⁵ Dio, LI, 22, 3; Appian, *B. C.* II, 102; vezi și M. Chauveau, *Cleopatra*, p. 30; Meier, *Caesar*, p. 445.

¹¹⁶ Suetonius, *Divus Iulius*, 83.

¹¹⁷ Meier, *Caesar*, p. 471.

¹¹⁸ Nicolaus, *Aug.*, 7-12.

¹¹⁹ Id., *Aug.*, 8.

¹²⁰ Syme, *op. cit.*, p. 114; în privința adopției testamentare vezi Syme, *Clues to Testamentary adoption*, în *Epigrafica e Ordine e Ordine senatorio I*, 1982, p. 39 sqq., în *Roman Papers*, IV/1988, p. 159 sqq., unde se afirmă că aceasta nu există; cf. Southern, *Augustus*, p. 35; Meier, *Caesar*, pp. 470-471.

¹²¹ Hubaux, *op. cit.*, pp. 108-109; Meier, *Caesar*, p. 477; Taylor, *op. cit.*, p. 75; Price, în CAH 1996, p. 812.

¹²² M. Chauveau, *Cleopatra*, p. 30.

fost în limba latină, iar celor destinate spațiului grecesc le era atașat un text în greacă pe lângă cel în latină¹²³. Prin descendența venusiană Caesar s-a afirmat în cadrul tradiției, deși s-a înverșunat împotriva ei. În această ordine de idei, putem spune că Antonius a fost un continuator al lui Caesar în sensul în care ambii au recuperat calitatea sacră a conducătorului, însă unul a făcut-o în cadrul tradiției romane deși împotriva ei, celălalt potrivit moștenirii suveranilor elenistici. De fapt, Antonius a avut o politică religioasă adecvată numai Orientului, unde s-a și înfundat de timpuriu. Pe de altă parte, Octavian a fost determinat să instituționalizeze gradual transformările începute de Caesar. Numai trănicia lor îi putea garanta o poziție de influență. Nici gând să renunțe la divinitate. De fapt, într-o măsură mult mai mare decât Antonius, poziția specială a lui Caesar îi oferea o legitimitate a pretențiilor lui. În consecință, s-a străduit să accentueze cât mai mult natura supraumană a părintelui său adoptiv.

3. Lupta pentru moștenirea lui Caesar

Moartea lui Caesar a fost un prilej de derută și de neliniște pentru contemporani. Obsesia sfârșitului îi bântuie de multă vreme pe romani¹²⁴. Sibylla hărăzise Romei 1000 de ani de existență la capătul cărora va avea loc un nou război al Troiei, iar potrivit unui calcul al lui Eratosthene căderea Troiei s-a petrecut în 1184-1183 î. Chr., așadar sorocul profețit de Sibyllă urma să cadă prin 184-183 î. Chr. Mai multe evenimente premonitorii au creat o atmosferă sumbră în preajma acestui an. Cu puțină vreme în urmă se încheiase războiul împotriva lui Antiochus (190-187) și trecuseră 2 ani de la scandalul bachanaliilor. Anul 184 î. Chr., cel al cenzurii lui Cato, a fost unul încărcat de terori superstițioase. Trecând momentul fatal, a avut loc o nouă recalculare; punctul de reper, căderea Troiei, rămânând același. S-au ivit în mai multe rânduri evenimente ce păreau să-i convingă pe cei ce simțeau iminența sfârșitului Romei. În anul 83 î. Chr. are loc incendiul Capitoliului (1100 de ani de la căderea Troiei), la exact 100 de ani de la momentul așteptat al sfârșitului¹²⁵.

Așteptările erau atât de mari, încât orice eveniment mai deosebit venea să confirme ceea ce deja ajunsese o certitudine. Astfel, în anul consulatului lui Sulla (88 î. Chr.), au apărut *prodigia* care au fost interpretate ca anunțând începerea unui nou *saeculum*¹²⁶. Mai târziu, cu prilejul conspirației lui Catilina s-au răspândit zvonuri ce acredita că sfârșitul lumii este aproape¹²⁷. Începutul unei noi ere a fost anunțat în 49 î. Chr., când războiul civil dintre Caesar și Pompei devenise iminent¹²⁸, în 44 î. Chr., după moartea lui Caesar, și după cum vom vedea în 40 î. Chr., cu prilejul încheierii acordului de la Brundisium dintre Marcus Antonius și Octavian.

¹²³ Mommsen, *op. cit.*, vol. III, p. 303.

¹²⁴ De fapt, angoasa sfârșitului îi bântuia dintotdeauna. Acesta era de fapt unul dintre miturile fundamentale ale romanilor în același timp politic și religios, pe care romanii n-au încetat să-l cultive niciodată. "Le destin de Rome est celui d'une nation qui sait qu'elle ne vivra que pendant un certain laps de temps, qui s'efforce d'en calculer la durée au mieux de ses intérêts vitaux, d'en reculer ou d'en conjurer les échéances avec une prodigieuse énergie..." (Hubaux, *op. cit.*, p. VIII).

¹²⁵ După alte calcule s-a stabilit că durata Romei a fost prestabilită de omenul vulturilor văzuți de Romulus; Hubaux, *op. cit.*, p. 5: "C'est que l'omen de douze vautours valait non seulement pour le fondateur mais aussi pour la ville qu'il fondait"; pentru data fondării Romei (*dies natalis*) s-a convenit că aceasta a coincis cu o eclipsă, care a marcat începutul unui Mare An: "L'éclipse romuléenne a marqué le début d'une grande année", când toate astrele revin în punctul din care au pornit (Hubaux, *op. cit.*, p. 11); cf. Verg., *Buc. IV*, 12 "Te consule (...) incipient magni / procedere menses."

¹²⁶ Plutarh, *Sull. 7. 7.*

¹²⁷ Cicero, *Cat. III*, 9; *IV*, 2.

¹²⁸ Dio, *XLI*, 14, 5.

Exasperarea ivită după reluarea războiului civil iscat de asasinarea lui Caesar va aprinde cu și mai mare înverșunare lupta dintre frați. Divizarea din sânul cetății părea să fi atins cote maxime. Dio Cassius descrie cu acuratețe starea de spirit a poporului din timpul înfruntării dintre Octavian și Marcus Antonius din anul 43 î. Chr. “Nici unul nici altul dintre cei doi rivali nu obținuse atașamentul romanilor. Aceștia erau însetați după o continuă schimbare și era în firea lor să caute să distrugă de fiecare dată autoritatea celui mai puternic, alăturându-se celui mai slab. Ei procedau deci față de cei doi bărbați conform sentimentelor obișnuite. La început s-au servit de Octavian pentru a-l elimina pe Antoniu, pentru ca apoi să scape și de Octavian.”¹²⁹

Cei doi conducători se socotesc deopotrivă deținătorii adevăratei legitimități. Fiecare revendică pentru el moștenirea lui Caesar, acuzându-l pe rival de uzurpare. Aceste lucruri apar clare pe tipurile monetare puse în circulație de cei doi¹³⁰. În termenii lui René Girard, situația poate fi descrisă astfel: “Fiecare vede în celălalt uzurpatorul unei legitimități pe care crede că o apără și pe care nu încetează să o submineze. Nu putem afirma sau nega ceva despre unul dintre cei doi adversari fără a trebui de îndată să afirmăm sau să negăm același lucru despre celălalt.”¹³¹ Toți adversarii contribuie la distrugerea ordinii pe care pretind că o consolidează. Atitudinea Senatului din acei neguroși ani 44-43 î. Chr. este revelatoare. Mai întâi, se străduiește să-l doboare pe Marcus Antonius cu sprijinul lui Octavian, apoi dorește să se lepede de prea cutezătorul fiu al lui Caesar¹³². Într-un gest de non-implicare ostentativă, Senatul aruncă sămânța violenței în terenul celuilalt și lasă inițiativa provocării războiului civil pe seama lui Antonius, “propunând textul unei hotărâri a Senatului care, *fără să pronunțe cuvântul război, făcea războiul inevitabil*, căci îi retrăgea lui Antoniu, împotriva plebiscitului din luna iunie (44 î. Chr. – n. n.), mandatul de guvernator al celor două Galii și menținea în funcțiile lor pe guvernatorii care ar fi trebuit să-i predea împuternicirile lor la 1 ianuarie, D. Brutus Albinus în Galia Cisalpină și pe L. Munatius Plancus în Galia Transalpină.”¹³³

Războiul izbucnește în anul 43 î. Chr. și va cunoaște un sfârșit imprevizibil¹³⁴. La Mutina, în aprilie 43 î. Chr., trupele lui Antonius au fost înfrânte și părea că sfârșitul dominației lor e aproape. Acesta reușește să-și refacă forțele prin sprijinul pe care i-l vor

¹²⁹ Dio, XLV, 13, 2; pentru războiul subsecvent morții lui Caesar vezi: Syme, *op. cit.*, pp. 122-148; Southern, *op. cit.*, pp. 28-44, 211-212; W. Eck, *The Age of Augustus*, pp. 11-15; *The Oxford History of the Roman World*, editată de J. Boardman, J. Griffin, O. Murray, Oxford University Press 2001, pp. 146-147.

¹³⁰ Prima emisie monetară a lui Antonius e pilduitoare în acest sens. Astfel, pe monedele bătute în aprilie 43 î. Chr. vedem: pe avers capul lui Marcus Antonius, iar pe revers capul laureat al lui Caesar. M. Crawford, *Roman Provincial Coinage*, Cambridge, 1974, 488/1, p. 498. Octavian pune în circulație tipuri asemănătoare, care insistă asupra paternității lui divine, proclamându-se *Divi filius*. Alte monede ale aceluiași îl reprezintă pe Aeneas purtându-l pe Anchise afară din Troia nimicită (Taylor, *op. cit.*, p. 105).

¹³¹ R. Girard, *Violența și sacralul*, ed. Nemira, București 1994, p. 81.

¹³² Syme, *op. cit.*, p. 185; Southern, *op. cit.*, p. 212; F. Chamoux, *Antoniu și Cleopatra – ultimul principe al Orientului grec*, Artemis, pp. 118-119.

¹³³ După F. Chamoux, *op. cit.*, p. 103, responsabilitatea acestei decizii stă mai ales pe umerii lui Cicero, care a instrumentat alianța dintre Octavian și Senat. “He was already thinking of himself as the saviour of the State, cleverly utilising the services of the young Octavian, deluding himself that he controls him” (Syme, *op. cit.*, p. 40). Southern, *op. cit.*, p. 143, apreciază că alianța dintre Octavian și Cicero “was not merely the plot of a crafty and unscrupulous youth. Cicero was possessed by an overweening opinion of his own sagacity: it had ever been his hope to act as a political mentor to one of the generals of the Republic (...) Of that persistent delusion Cicero cannot be acquitted. Aware of the risks, he hoped to use Octavianus against Antonius and discard him in the end, if did not prove pliable”. Este cunoscută gluma atribuită lui Cicero, *laudandum adulescentem, ornandum, tollendum* (*Ad. Fam.* 1.21.2) – pe marginea căreia Southern, *op. cit.*, p. 53, notează “*tollere* can mean to raise up, and also to remove by death.”

¹³⁴ Pentru aceste evenimente, vezi în special Syme, *op. cit.*, capitolul *The Senat Against Antonius*, pp. 162-175; cf. F. Chamoux, *op. cit.*, pp. 107-118.

acorda Lepidus, Plancus și C. Asinius Pollio. Curând, forțele se vor regrupa după o nouă structură de opoziții¹³⁵. Octavian, marginalizat de atitudinea Senatului, care refuza să-i acorde însemnele triumfale sub pretext că nu are vârsta legală pentru a se bucura de o atare recompensă, și refuza să-l includă în comisia însărcinată cu împământarea veteranilor, caută alianța cu Antonius, revelându-se astfel identitatea dintre planurile și ambițiile celor doi. Consecința acestor răsturnări de situație este cel de-al doilea triumvirat, întemeiat prin acordul celor trei mari, Antonius, Octavian și Lepidus la sfârșitul lui octombrie 43 î. Chr. Există o mare diferență între primul triumvirat și acesta, bine precizată de Chamoux: “Totuși, în timp ce primul triumvirat nu fusese decât o alianță între trei șefi politici, decizi să se sprijine reciproc pentru realizarea aspirațiilor fiecăruia dintre ei în cadrul instituțiilor existente, pe care nu-și puneau problema să le schimbe deocamdată, membrii celui de al doilea triumvirat își asumau pe față o răspundere nouă și enormă, și anume să restructureze Statul după concepția lor, pe baza unui mandat pe care și-l dădeau singuri și al cărui temei era forța militară de care dispuneau.”¹³⁶ Triumviratul marchează descompunerea a ceea ce mai rămăsese din sistemul politic roman. Instituțiile își pierd vitalitatea, armătura societății se prăbușește și se dizolvă.

Alianța dintre triumviri se consolidează prin identificarea dușmanului comun, găsit cu ușurință din moment ce atât Octavian, cât și Antonius revendicau moștenirea lui Caesar. Aceștia sunt asasinii dictatorului (Brutus și Cassius – cei mai marcanți) și toți cei care amenințau binele Statului identificat cu politica triumvirilor. Numai cei care sunt de partea lor sunt *pro re publica*. Cei care se opun în vreun fel conducerii lor dovedesc că sunt dușmanii Statului și trebuie eliminați. Baia de sânge aferentă proscricțiilor este urmarea acestei politici¹³⁷. Tot *pro re publica* este purtat războiul împotriva lui Cassius și Brutus. Înfrângerea lor este prezentată ca a “celor care au purtat război împotriva Republicii”, *bellum inferentis rei publicae*¹³⁸. Justificarea unor acțiuni de acest fel prin faptul că sunt interpretate *pro rei publicae causa*, dezvăluie amploarea și profunzimea crizei în care se găsea societatea romană¹³⁹. Situația nu era deloc nouă. Pompeius strânsese o armată privată și pretindea că a eliberat Roma și Italia de tirania partidului lui Marius: *paene oppressam funditus et deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit*¹⁴⁰. Caesar a ridicat și el armele pentru a

¹³⁵ Syme, *op. cit.*, p. 216, “A complete revolution of alliances transformed the visage – but not the substance – of Roman politics. Octavianus the adventurer, after achieving recognition with Republican help against the domination of Antonius, deserted and proscribed his associates before a year had passed”.

¹³⁶ F. Chamoux, *op. cit.*, p. 127; cf. W. Eck, *The Age of Augustus*, p. 15, oferă o altă interpretare semnificației pactului de la Bononia, afirmând că prin faptul că înțelegerea a fost ratificată printr-un plebiscit la 27 mai 43 î. Chr., se întemeiază o legalitate; așa și W. Eder, *Augustus and the Power of Tradition: The Augustan Principate as Binding Link between Republic and Empire*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, 1990, pp. 93-94 “What marked each of these measures as republican was the time limit and/or the definition of the duties that were to be fulfilled. The triumvirs avoided evoking the memory of the *dictator perpetuo*, Caesar, by limiting their term to five years and by describing their mission as the restoration of the Republic (*rei publicae constituendae*) (...) The procedure thus remained within the framework of republican usage.”; cf. Syme, *op. cit.*, pp. 187-201; importanța statornicirii trimviratului pentru evoluția ulterioară a fost subliniată de Southern, *op. cit.*, p. 53, “the results (of the meeting - n. n.) (...) changed the course of Roman history, if not the history of the world.”

¹³⁷ Pentru proscricții, vezi Plutarh, *Ant.* 21; Dio XLVII, 9-13; Appian, *B. C.* 4.6. 8-11; F. Hinard, *Les Proscriptions de la Rome Republicaine*, Roma, 1985, pp. 259-319; Southern, *op. cit.*, pp. 55-59; Syme, *op. cit.*, pp. 187-201; W. Eck, *op. cit.*, p. 17.

¹³⁸ *Levi quidem de re (...) Julius Caesar as a tyrant and pedant*, Llewelyn Morgan, în *Journal of Roman Studies* (J.R.S.), 87 / 1997, p. 40.

¹³⁹ *Ibid.*, “Practically any measure, then, can be described as ‘republican’, and every individual as ‘republican’. Every politician claimed to be acting *rei publicae causa*; but this tells us next to nothing about their politics.”

¹⁴⁰ *Bell. Afr.* 22, 2.

elibera poporul roman și pe sine de dominația unei facțiuni: *ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret*¹⁴¹. Tacitus spune răspicat că întotdeauna cei care au tânjit după putere s-au folosit de cuvinte ca *libertas* și altele de același fel¹⁴². Octavian, amintindu-și peste ani de războiul purtat cu Antonius în tinerețe, pretinde că și-a propus cu acel prilej să elibereze Roma de tirania consulului Antonius: *amos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi*¹⁴³. Întregul vocabular al elitei se destrăma, cuvintele își pierdeau orice conținut semantic¹⁴⁴, sfârșitul părea aproape.

4. Iste Deus qui sit?¹⁴⁵

În această perioadă de tulburări, când totul era pus sub semnul întrebării, răsărea figura Salvatorului “care fie că reinstaurează sau bulversează o ordine, fie că pune lucrurile în ordine sau anunță pe cel care va veni, personajul său se implică într-o realitate temporală ce stă sub semnul rupturii. Se afirmă și se definește în contextul prezentului imediat un prezent al decadenței, al confuziei, al întunericii; datorită lui ce va fi ‘după’ nu va mai fi ca ‘înainte’¹⁴⁶. În Peninsula italică, Octavian apărea în această postură. *Bucolica I* a lui Vergiliu arată acest lucru. După bătălia de la Philippi (23 octombrie 42 î. Chr.), Octavian are ca sarcină să-i împrădierească pe veteranii lui Caesar, misiune dificilă care va duce la noi abuzuri pentru populația italică silită să-și părăsească pământul străbun. “Noi părăsim pământul strămoșesc și dragile ogoare! Suntem alungați din patria noastră¹⁴⁷ și de atunci înainte “un soldat nelegiuit va avea câmpurile muncite de mine de-atâta timp! De recolta mea o să profite un barbar! Iată unde i-a adus discordia pe bieții cetățeni!”¹⁴⁸ Vergiliu a fost una dintre victime, pierzându-și proprietatea sa din Andes, aproape de Mantua, dar așa cum apreciează F. Altheim, evenimentele la care poetul a fost martor “stand behind the poem, not to find their reflection in it, but rather to be raised to an ideal poetic plane which can look away from the actual fact as such.”¹⁴⁹ Exclamația poetului – “O Melibee! Un zeu făcutu-ne-a nouă tihna aceasta/ Căci el pentru totdeauna fi-va-mi un zeu/ Un miel fraged din turmele noastre adesea la al lui altar sângera-va”¹⁵⁰ – este deschizătoare de drumuri, căci dovedește faptul că lumea

¹⁴¹ Caesar, *B. G.* 22, 5; Suetonius, *Div. Iul.* 30, 1; pentru motivațiile reale ale lui Caesar, vezi Southern, *op. cit.*, p. 10; E. S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, University of California Press, Berkeley, 1974, p. 494; Syme, *op. cit.*, pp. 48-49, unde se evidențiază faptul că Caesar a fost pus în fața unei situații fără ieșire; Meier, *Caesar*, pp. 360-364, “Caesar’s claim was not a programme but a plea for his personal right, for the honour he was owed on the basis of his achievements. The issues were, on the one hand Caesar’s claim to *dignitas* and, on the other, the defence of the republic.”; Meier, *C. Caesar Divi filius and the Formation the Alternative in Rome*, p. 60.

¹⁴² Tacitus, *Hist.* 4, 73: *Ceterum libertas et speciosa nomina praetextuntur; nec quisquam alienum servitium et dominationem sibi concupivit ut non eadem ista vocabula usurparet.*

¹⁴³ *Res Gestae* I, 1.

¹⁴⁴ J. D. Minyard, *Lucretius and the Late Republic, an Essay in Roman Intellectual History*, 1985, pp. 14-15, “The old words for purposes and values remained, when purposes and values had changed, and new categories were given the old names (...) Words were released from their anchor in agreement about reality (...) and it became nearly impossible to tell whether a term was being used to name the things it had originally named, or was being expanded legitimately to take account of new perceptions of reality, or was being used as an empty slogan to disguise reality by lying about new things with the old words.”

¹⁴⁵ Verg. *Buc.* I, v. 18.

¹⁴⁶ R. Girardet, *Mituri și mitologii politice*, ed. Institutului European, București, 1997, p. 62

¹⁴⁷ *Buc. IV*, vv. 3-4.

¹⁴⁸ *Buc. IV*, vv. 70-73.

¹⁴⁹ F. Altheim, *A history of Roman religion*, London, 1937, p. 342.

¹⁵⁰ *Buc. I*, vv. 6-8: “O Meliboe! deus nobis haec otia fecit./ Namque erit ille mihi semper deus; illius aram/ Saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.”, dar și vv. 41-43.

era pregătită să confere onoruri divine unor personalități atotputernice încă din timpul vieții lor.¹⁵¹ “The ‘god’ is the very center of the Eclogue. To him, to his character and his person, the structure of the first half is directed; on him and his word the whole of the second part depends.”¹⁵² “Acest zeu cine e?”¹⁵³, întreba Vergilius prin intermediul lui Melibeu, fără să dea un răspuns, deși era evident că Octavian era cel vizat: “Every one – spune Altheim – must recognize who was meant and as a matter of fact, there has never been any doubt on the point.”¹⁵⁴

Atitudinea aceasta nu este singulară dar nici generală¹⁵⁵. Este sigur că la Roma a existat un procent important al populației care nu înțelegea ideea divinității unui om în viață și al cărui punct de vedere a prevalat în cele din urmă. Unor astfel de oameni li se adresa Cicero atunci când jubila alături de alți *boni* la sugrumarea tentativei falsului Marius de a-l zeifica pe Caesar¹⁵⁶ sau când Antonius se împotrivesc acordării de onoruri divine aceluiași și în fine, când aplaudă zgomotos crucificarea sclavilor și a liberților cuprinși de ferveare pentru divinul Caesar căruia i-au ridicat un altar¹⁵⁷. Ecoul unei asemenea concepții se regăsește la Titus Livius¹⁵⁸ atunci când tratează disprețuitor pretențiile de divinitate pe care Alexandru și le-a rogat aclamând nașterea din Zeus.

Au existat, pe de altă parte, mulți care nu pregetau să-i cinstească pe liderii vremii ca pe divinități și aceasta nu doar din oportunism. Am notat exemplul lui Vergiliu. Entuziasmul stârnit în popor de inițiativa falsului Marius de a-i aduce sacrificii lui Caesar pe locul rugului funebru, unde a și înălțat un altar, dovedește că mulțimea era pregătită să se raporteze diferit la unii contemporani¹⁵⁹.

Taylor¹⁶⁰ a arătat că Octavian trebuie să fi fost părtaș la pretențiile divine ale lui Caesar. După bătălia de la Pharsalus, Octavian a fost copleșit cu onoruri. Fusese ales sacerdot în colegiul *pontifices*, primise cinstea de a fi *praefectus Urbi* în timpul festivalului latin din 47 î. Chr., luase parte la celebrarea marelui triumf al lui Caesar și la jocurile aferente din 46 î. Chr., a fost făcut unul dintre curatorii *Ludi Victoriae Caesaris*, membru statornic al colegiului ce urma să garanteze perenitatea festivalului. În fine, a fost alături de Caesar în ultima parte a campaniei din Spania, iar la întoarcere trebuie să fi fost martor la onorurile divine acordate dictatorului, cum erau imaginea de fildeș și aur a acestuia menită a fi purtată în procesiuni alături de cele ale celorlalți zei.

Cu primul prilej după asasinarea lui Caesar, moștenitorul este neînduplecat în a aserta cu perseverență divinitatea ilustrului său părinte. În timpul *ludi Ceriales* (12-17 aprilie) a încercat să expună cununa și tronul de aur pe care Senatul le prescrisese să fie purtate la orice spectacol public, însă a fost oprit de Antonius în complicitate cu edilul Critonius,

¹⁵¹ F. Altheim, *op. cit.*, pp. 350-368. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and change in Roman religion*, Oxford, 1979, p. 66: “Deification of rulers dead or alive did not form part of the Roman political tradition, but there is no reason to suppose that it was repugnant to Roman feelings. Worship of a deceased benefactor might arise spontaneously among the humbler classes. Deification was something which could not be ruled out as impossible by even the most sophisticated.”

¹⁵² F. Altheim, *op. cit.*, p. 348.

¹⁵³ *Buc. IV*, v. 18: “Iste deus qui sit”; Taylor, *op. cit.*, p. 111, “The reference to Octavian is unmistakable and, unofficial though it is, it is the first expression that we have of worship for him and perhaps as strong an expression of the sort as we have at any time from an Italian source.”

¹⁵⁴ F. Altheim, *op. cit.*, p. 344.

¹⁵⁵ Taylor, *op. cit.*, p. 120, “It is doubtful whether many people in Rome were convinced of the divinity of Caesar at the time of his death. The most extravagant of the decrees according him godhead had just been passed, and many of them had not yet been put into execution.”

¹⁵⁶ Cicero, *Att. XIV*, 6-8; cf. Appian, *B. C.*, III, 2-3.

¹⁵⁷ Cicero, *Att. XIV*, 15, 17; *Ad. Fam. XIII*, 1; cf. Taylor, *op. cit.*, p. 88.

¹⁵⁸ Tit. Liv., IX, 18; cf. Hubaux, *op. cit.*, p. 73.

¹⁵⁹ Pentru necazurile stârnite de falsul Marius vezi, Val. Max. IX, 15,1; Cic. Att. XII, 49; Id., Att. XIV, 6-8; Id., *Phil.* 1,2; Appian, *B. C.*, III, 2-3.

¹⁶⁰ L.R. Taylor, *op. cit.*, p. 85.

responsabilul jocurilor¹⁶¹. Probabil tot la instigările lui Octavian, un grup de tineri aristocrați au apărut în public cu ocazia sărbătorii Parilia, în 44 î. Chr., purtând coroane din respect pentru Caesar. Cicero¹⁶² a fost extrem de indignat când nepotul său, Quintus, alături de un grup de tineri aristocrați, l-a onorat pe defunctul Caesar în acest mod: *De coronatis, cum sororis tuae filius a patre accusatus esset, rescripsit se coronam habuisse honoris Caesaris causa, posuisse luctus gratia, postremo se libenter vituperationem subire quod amaret etiam mortuum Caesarem.*

Dacă Caesar și-a făurit treptat și discret imaginea de *conditor Urbis*, Octavian nu putea aștepta. Părea să fie pregătit să meargă mult mai departe. *Ab initio* și-a asumat rolul de reîntemeietor. În 43 î. Chr., când Octavian mărșăluia spre Roma și armata se apropia de Campus Martius, șase vulturi au fost văzuți și aclamați ca un *omen* favorabil. Desigur, analogia cu Romulus s-a impus de la sine¹⁶³. În plus, când Octavian și-a inaugurat consulatul, urcând pe *rostra* pentru a se adresa poporului, încă șase vulturi au adus binecuvântare lui Octavian. Momentul părea atât de bine ticluit încât, socotește Southern, “it is tempting to wonder whether they had just been released from a cage somewhere close by. Such manipulation of superstition is not out of question; the main purpose would be to emphasize the connection with Romulus and to rely upon fate was haphazard to say the least; sometimes nature required a little assistance.”¹⁶⁴ Uneori natura i-a oferit un neprețuit ajutor de care a știut să profite cu temeritate și ingeniozitate. Când cometa apărută în timpul *Ludi Victoriae Caesaris*, îndată numită *sidus Iulium*, semn că Caesar devenise zeu, Octavian cu promptitudine a așezat o stea la statuile lui Caesar și a folosit simbolul pe monede¹⁶⁵. Cu toate că și Antonius a reclamat moștenirea lui Caesar, s-a opus cu perseverență divinizării acestuia din rațiuni evidente. Dacă Octavian a pus inscripția *Caesari emitho* statuilor dictatorului, Antonius s-a mărginit la formula deja consacrată printr-un decret al Senatului “*Parenti Optimo Maximo*”¹⁶⁶. Numai după încheierea înțelegerii între cei trei mari, Antonius, Octavian și Lepidus, se va purcede la deificarea lui Iulius Caesar, produsă la 1 ianuarie 42 î. Chr.¹⁶⁷ Se decidea construirea unui templu dedicat noii divinități în for, iar Marcus Antonius a luat asupra sa sacerdoțiul, fiind primul *flamen Divi Iulii*¹⁶⁸. O altă lege a statornicit practicarea cultului în orașele Italiei¹⁶⁹.

Zeificarea oficială l-a îndreptățit pe Octavian să se numească *Divi Iuli filius*, “a calculated advertisement that he was the son of a god. This was unprecedented and daring, and an unequivocal declaration of his intention to rise higher than most men.”¹⁷⁰ Nu există un consens asupra datei când a început Octavian să se numească *Divi Iuli filius*, însă cel mai probabil a făcut-o cu prilejul împroprietăririi veteranilor după bătălia de la Philippi¹⁷¹. E tocmai contextul în care Vergil se referea la Octavian cu termenul de *dues - iste deus qui sit*.¹⁷²

¹⁶¹ Appian, *B. C.* III, 28; cf. Syme, *op. cit.*, p. 117-118; Taylor, *op. cit.*, p. 88: “The incident is an important one because it shows that from the very first Octavian, was determined to carry the decrees of Caesar’s godhead through, and because it reveals that Antony as early as this was already opposing Caesar’s divine honours out of fear of the advantages that they could give to Caesar’s heir.”

¹⁶² Cicero, *Att. XIV*, 19,3.

¹⁶³ Southern, *op. cit.*, p. 49; W. Eck, *The Age of Augustus*, Blackwell, 2003, p. 14.

¹⁶⁴ Southern, *op. cit.*, p. 50.

¹⁶⁵ Verg. *Buc. IX*, 47, *Ecce Dionaei processit Caesaris astrum*; Plinius, *N. H.*, II, 94; cf. W. Eck, *op. cit.*, p. 11; Syme, *op. cit.*, p. 117; Southern, *op. cit.*, p. 34; Taylor, *op. cit.*, pp. 90-92.

¹⁶⁶ Taylor, *op. cit.*, p. 93.

¹⁶⁷ Dio XLVII, 18, 3; Syme, *op. cit.*, p. 112, 202; Southern, *op. cit.*, p. 61; Taylor, *op. cit.*, p. 96.

¹⁶⁸ Plutarh, *Ant. 33*; Cic., *Phil. 2*, 210; Syme, *op. cit.*, p. 200; Taylor, *op. cit.*, pp. 69, 96.

¹⁶⁹ ILS 73, și 73a; Southern, *op. cit.*, p. 61.

¹⁷⁰ Southern, *op. cit.*, p. 61.

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 62, “At present it cannot be proved conclusively that Octavianus adopted the title *Divi Iuli filius* any earlier than 40. It is worth pointing out that it is unlikely that he wasted two years before he realized the advantages inherent in the name.”; Taylor, *op. cit.*, p. 106, crede că a adoptat titlul în preajma bătăliei de la Philippi, Syme, *op. cit.*, p. 202, fixează începutul folosirii titlaturii îndată după

Pentru cei din Orient, Antonius se dezvăluie ca ΣΩΤΗΡ după victoria de la Philippi, al cărei principal artizan era socotit a fi. Faptul că grația divină sălășluia asupra lui e probată de succesul său¹⁷³. Calitatea lui de învingător îi justifică pretenția mesianică și amintește de arhetipul salvatorului reprezentat de Alexandru cel Mare. Cât de mult tânjea lumea după un nou Alexandru reiese dintr-o relatare a lui Dio Cassius, care descrie entuziasmul general pe care încă îl mai putea provoca în epoca lui Caracalla în regiunea Balcanilor, apariția unui Nou Alexandru¹⁷⁴. Convulsiile sub care s-a sfârșit Republica erau dominate de întrebarea dacă aceste frământări vor naște un Nou Alexandru. Legătura dintre Antonius și Alexandru e limpede pusă în lumină de analogiile stabilite de romani între cele două personaje¹⁷⁵. Acuzele lansate împotriva lui Alexandru i-au fost aplicate lui Antonius. Printre ele se numără patima pentru vin (*ebrietas*)¹⁷⁶ care provoacă dementia acestor două personaje (*vesanus, dementia, furor furibundus*)¹⁷⁷, desfrâul și luxul (*luxus, luxuria, luxuriari*)¹⁷⁸. *Imitatio Alexandri Magni* e determinată de identitatea scopurilor celor doi și e menită să legitimizeze acțiunile lui Antonius. Această identificare se acordă perfect cu planurile de cucerire ale lui Antonius, încât într-o oarecare măsură a fost un *instrumentum regni* pentru acțiunile sale. Lucrul cel mai important e că această *imitatio*, ca acțiune pornită de la vârf, este expresia marilor așteptări puse de populație pe seama lui. La Roma, mulți ani după moartea lui Caesar exista un sentiment de generală așteptare a cuceririi statului part¹⁷⁹. Ecouri ale acestei așteptări abundă în literatura timpului¹⁸⁰. Caesar nutrise dorința de a împlini în Orient ceea ce izbutise în Occident, realizând astfel unificarea lumii sub ‘sceptra’ roman. Ultimele luni de viață ale dictatorului stau sub semnul pregătirii campaniei militare¹⁸¹. Pregătirile lui Caesar *vis-à-vis* de campania partică prezintă strânse analogii cu atitudinea lui Antonius, care se înfățișa populațiilor orientale ca reîncarnarea cuceritorului macedonean. Asemenea lui, Caesar era un admirator al marelui cuceritor¹⁸². Pentru J. Carcopino, accentuarea tendințelor monarhice ale lui Caesar în ultimele luni de viață sunt urmarea marilor proiecte pe care le avea în vedere. Aceste proiecte cereau ca el să fie proclamat suveran al acestor orientali care se supuneau numai autorității sacre¹⁸³; o monedă bătută în ultimele luni de viață ale lui Caesar ar putea ilustra acest fapt¹⁸⁴.

deificarea lui Caesar, așadar începând din 42 î. Chr.; pe de altă parte Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 346 stabilește începutul folosirii titlaturii în anul 40 î. Chr.

¹⁷² Verg. *Buc.I*, v. 18.

¹⁷³ F. Chamoux, *Civilizația elenistică*, ed. Meridiane, București 1985, p. 325: “Succesul care nu este niciodată sigur le apărea deci ca o dovadă evidentă că acțiunea și autorul ei se bucurau de grația divină.”

¹⁷⁴ Dio, LXXVII, 7-8.

¹⁷⁵ Sen., *Suas.*, 1, 5-7. Sen., *Epist.*, 83, 23-25.

¹⁷⁶ Pentru Alexandru: Liv., 9, 18, 5. Curt., 6, 2, 1. Sen., *Epist.*, 82, 23. Pentru Antonius: Plut., *Ant.*, 29, 60. Dio 50, 5, 3. Hor., *Carm.*, 1, 37, 7-8.

¹⁷⁷ Pentru Alexandru: Sen., *De ben.*, 1, 13, 3. 216, 1. Pentru Antonius: Plut., *Ant.*, 24, 3. Hor., *Carm.*, 1, 37, 12. 415, 17.

¹⁷⁸ Pentru Alexandru: Curt. 6, 6. Pentru Antonius: Sen., *Epist.*, 83, 24. Plut., *Ant.*, 28, 2. Plin., *N. H.* 8, 9, 3-5.

¹⁷⁹ E. Rawson, *Caesar's heritage. Hellenistic kings and their Roman equals*, în *JRS*, LXV / 1975, p. 150: “In fact for many years the Romans were to suppose that they could eliminate the Parthian like the other Eastern kings, and it was not to be till Augustus time that the equality of the two powers was accepted and began to be enshrined in elaborate protocol.”

¹⁸⁰ Verg., *Georg.* 1, 509; 3, 31; 4, 560-561; Hor., *Carm.*, 4, 15, 5-8; *Prop.*, 2, 10, 13-16.

¹⁸¹ G. B. Townsend, *A clue to Caesar's unfulfilled intentions*, în *Latomus*, XLII, 3, 1983, pp. 601-606.

¹⁸² Cic., *Att.*, 13, 28. Strab., 13, 1, 27. Vell., 2, 41. Plut., *Caes.*, 11, 5.

¹⁸³ Carcopino, *Profils de conquerants*, pp. 304, 314: “Dictateur du dedans, roi du dehors, Caesar, par la dualité même de son pouvoir, aurait dissocié l'Orient de l'Occident et dressé entre eux une barrière”. cf. Suet., *Caes.*, 79, 3: ”in cărțile sibiline stă scris că numai un rege îi poate înfrânge pe parti.”

Antonius, în schimb, se prezenta sistematic ca încarnarea lui Dionysos, zeul imperialismului asiatic, pentru a pretinde apoi că descinde din Hercule, după o genealogie stabilită de el însuși¹⁸⁵. Observând că Antonius adora aceleași divinități ca și Alexandru, se pune problema în ce măsură politica sa religioasă decurgea doar din imitarea lui Alexandru, ca simplă propagandă menită a-i înlesni acțiunile politice? Altfel spus, constituie proiectele lui militare în Orient obârșia politicii lui religioase? Dacă ceilalți au văzut în el un salvator, cum se va fi văzut el însuși? S-a socotit el însuși o încarnare a lui Alexandru sau s-a prezentat în acest mod din calcul politic, răspunzând astfel unor realități ale lumii orientale? Imposibil de dat un răspuns sigur la aceste întrebări, însă pare probabil ca Antonius să fi avut o conștiință mesianică. Pare dificil de crezut că prezentarea lui ca *Noul Alexandru* să fi avut ca unic scop consacarea planurilor sale militariste. Această dilemă, nu s-a pus desigur pentru contemporani, neexistând pentru ei o barieră între politic și religios. Faptul că politica lui religioasă a fost consecința unei acțiuni deliberate, este dovedit de străduința lui de a acredita ascendența herculeană¹⁸⁶. Dacă biografia lui religioasă pare calchiată după cea a lui Alexandru, aceasta nu înseamnă că este lipsită de autenticitate, ci doar că este construită potrivit modelului de erou salvator, existent în acea societate. Și în această privință Antonius nu inovează, ci pur și simplu se lasă purtat de împrejurările epocii, care reclamă un *Nou Alexandru*. De altfel, nici Octavian n-a rămas indiferent la provocarea pe care o reprezenta Alexandru și nici nu-și va ascunde simpatia pentru acesta. În ce măsură reprezenta identificarea cu Alexandru dovada legitimității pretenției de a stăpâni asupra acestei lumi orientale, este limpede pusă în lumină de povestea conceperii lui Octavian¹⁸⁷, care amintea, desigur nu întâmplător, de cea lui Alexandru¹⁸⁸. Dealtfel, politica militară a lui Octavian nu e deloc lipsită de ambiția de *dominatio orbis*. Imaginea lui Alexandru se afla până și pe inelul lui de sigiliu¹⁸⁹. Chiar dacă semnificația acțiunilor militare ale lui Octavian-August este controversată, se admite că cel puțin acesta a încercat să promoveze o imagine de cuceritor al lumii¹⁹⁰. Există o reticență în a se admite că Augustus a avut un plan sistematic de cucerire a lumii și se deosebește subtil între ceea ce a făcut, ceea ce a vrut să pară că face și ceea ce a dorit. În acest sens E. S. Gruen¹⁹¹ distinge între o politică de imagine, publică, de propagandă pentru mulțime și o politică privată, rece, calculată, fără ambiții mari, dusă numai din necesități strategice. Poate că Augustus a luat mult mai în serios exemplul lui Alexandru decât se crede. Poeții vremii prezic stăpânirea lumii pentru că o cred iminentă¹⁹². Jupiter le promitea romanilor o stăpânire fără margini: “*his ego nec metas nec tempora pono / imperium sine fine dedi*”¹⁹³, iar scutul lui Aeneas îl înfățișează pe *princeps* într-o divină splendoare, în

¹⁸⁴ Denar roman bătut în intervalul cuprins între sfârșitul lui februarie și începutul lui martie 44 î. Chr.; pe avers, capul *laureat* al lui Caesar cu legenda CAESAR DICT(ator) PERPETUO, iar pe revers apare Venus ținând Victoria și un *sceptru*. M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974, p. 490, nr. 480/11.

¹⁸⁵ Dio, 59, 26, 5-6; Plut., *Ant.*, 4, 1-2; 36, 4; Appian, *B. C.*, 2, 151.

¹⁸⁶ E.g., Plut. 60, 2, etc.

¹⁸⁷ Suetonius, *Divus Augustus* 94, 6.

¹⁸⁸ Robin S. Lorsch, *Augustus' Conception and the Heroic Tradition*, în *Latomus*, 56, 4, 1997, p. 798: “Augustus also tried to strengthen his resemblance to the earlier hero Alexander the Great in an attempt to reconcile the East to his rule.”

¹⁸⁹ Suet., *Aug.* 50; Plinius, *N. H.*, 37.10; cf. M.Reinhold and P. M. Swan, *Cassius Dio's Assessment of Augustus*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 155.

¹⁹⁰ E. S. Gruen, *The Imperial Policy of Augustus*, în *Ibid.*, pp. 395-416.

¹⁹¹ *Ibid.*, p. 399.

¹⁹² *Ibid.*, p. 411, “In the eyes of contemporaries in thirties and twenties, the invasion of Britain was a sure thing- as was the conquest. Repeated allusions in the poems of Virgil, Horace and Propertius attest to that public perception.”

¹⁹³ Verg., *Aen.* I, 278 sqq.

vreme ce mulțimi nesfârșite de popoare subjugate trec cuminiți prin fața lui¹⁹⁴. Octavian a încercat să treacă la fapte după cum dovedește mărturia lui Dio Cassius, care amintește pentru anul 20 î. Chr. planurile lui Augustus de a invadea Britania, campania lui Aelius Gallus în Arabia Felix (Yemen), invazia lui C. Petronius în Etiopia, iar în decada următoare, campaniile susținute în Alpi, pe Rin și în Pannonia¹⁹⁵. Problema parthică a fost una deosebită și pentru Octavian. Mărturie stă imensa publicitate de care a beneficiat primirea stindardelor și a prizonierilor romani în 20 î. Chr. Mesajul livrat la Roma proclama nu numai că parții au fost subjuogați, siliți să predea trofeele, ci și că tânjeau după prietenia cu Roma¹⁹⁶. Senatul s-a oferit să voteze un triumf, iar un arc a fost înălțat în for. Pe monede, evenimentul este insistent evidențiat prin legenda *signis receptis*, iar scena centrală a platoșei statuii de la Prima Porta înfățișează predarea stindardelor¹⁹⁷. W. Eck socotește că Augustus și-a pus frâu dorinței de a cuceri Parthia probabil pentru că “he regarded Rome as the center of the empire, and the region beyond the Euphrates may well have seemed just to distant.”¹⁹⁸ Nu acesta era cazul lui Antonius. Obstinația pentru campanii militare în Orient îl deosebește profund de Octavian, care a acordat prioritate campaniilor europene. Această atitudine decurge din raportarea la două centre: Alexandria respectiv Roma.

Ca încarnare a lui Alexandru și ca urmaș al politicii lui Caesar, Antonius tânjea după cucerirea regatului part. În momentul acela, acesta era singurul mare război de purtat și asupra căruia exista un consens general¹⁹⁹. Antonius relua proiectul dictatorului chiar în acel an 44 î. Chr., în care Caesar plănuse să pornească războiul²⁰⁰, când în calitate de consul a făcut să-i fie atribuită mai întâi provincia Macedonia, pentru a putea prelua comanda legiunilor comasate acolo în acest scop. Nu-și va împlini dorința nici acum, nici când, după bătălia de la Philippi, pleacă în Orient cu misiunea de a lupta împotriva parților²⁰¹. Abia după încheierea acordului de la Brundisium (octombrie 40 î. Chr.) care recunoștea prioritatea campaniei dorite de Antonius, războiul era iminent, cu atât mai mult cu cât, în timpul războiului perusin, parții sub conducerea regelui Orodes au invadat Syria și Asia Mica, iar Pacorus, fiul lui Orodes, l-a

¹⁹⁴ Verg., *Aen.* I, 278-279; 286-290; III, 714-718; VI, 791-800; VII, VII, 601-615; Motive asemănătoare abundă și la Horațiu, unde de exemplu, primirea stindardelor de la parți e juxtapusă supremației romane pretutindeni în lume: Hor., *Epist.* I, 12, 27-28; 18, 56-57; II, 1, 256; *Carm.* IV. 14, 41-52; 15, 6-8; 15, 21-24; La Ovidius, Jupiter păzește o lume în care stăpânirea romană este universală: Ov., *Met.* XV, 820-831; XV, 877; *Fast.* I, 85-86; 1, 717; 2, 684; 4, 857-862.

¹⁹⁵ Britania: Dio LIII, 22, 5; 25, 2; XLIX, 38, 2; Arabia Felix: Dio, LIII, 29, 3-8; pentru politica germană a lui Augustus vezi: Southern, *op. cit.*, 163; W. Eck, *op. cit.*, p. 99-105; C. M. Wells, *The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence*, Oxford, 1972, p. 5 sqq., crede că campaniile lui Augustus din 16-15 î. Chr. din Alpi făceau parte dintr-un plan de mare amploare al lui Augustus: acestea au pregătit marile ofensive împotriva Germaniei în tentativa de a ocupa întregul teritoriu până la Elba. Wells p. 156-157, mai crede că Germania în 8 î. Chr. era organizată ca o provincie a imperiului cu autoritatea romană extinsă până la Elba.

¹⁹⁶ Dio LIV, 18, 1-3; 8, 1; *Res Gestae* 29, 2; cf. E. S. Gruen, *op. cit.*, p. 397.

¹⁹⁷ *Ibid.*; W. Eck, *op. cit.*, p. 95; Southern, *op. cit.*, p. 127.

¹⁹⁸ W. Eck, *op. cit.*, p. 95.

¹⁹⁹ *Ibid.*, “The public was impatient for him to fulfill his promise to restore the honor of Rome”; pentru mentalitatea imperialistă a vremii vezi Gruen, *op. cit.*, p. 411.

²⁰⁰ Motivația lui Caesar de a purta război în Orient diferă sensibil de a altor urmași. Caesar trăise suficient pentru faima sa, Antonius nu. Meier, *Caesar*, evidențiază două motivații principale, una ‘irațională’, dorința de glorie (doxos epithumia), “It is probable, however, that he paid less and less heed to the Roman citizenry of his day and more and more to posterity – that his will for achievement was increasingly driven on by an urge to escape the transient”(p. 457), alta pragmatică, socotind că expedițiile ar fi o soluție de scăpare din situația imposibilă în care se găsea “His plan was thus an expression of helplessness in the face of Rome and her society”(p. 458). Southern, *op. cit.*, optează pentru a doua soluție anume că campaniile erau menite a oferi “an excuse for Caesar to extract himself from an impossible, self-generated situation.”(p. 19)

²⁰¹ Plut., *Ant.*, 25, 2.

alungat din Palestina pe Irod²⁰². Motivația de a purta război împotriva parților era mare la Antonius și nu a slăbit pe toată durata puterii acestuia în Orient (43-30 î. Chr.). Nu a renunțat la dorința de a cucerii regatul part nici după ce a fost înfrânt (campania din 36 î. Chr.), după cum sugerează “Donățiile de la Alexandria”, când Antonius oferă spre stăpânire lui Alexandru Helios, regatul Armeniei, Parthia și Media²⁰³. Această dorință persistentă de a deveni stăpânul Orientului, cum a și fost de altfel în mare parte, s-a susținut aproape de la sine pe plan ideologic prin acreditarea faptului că el este *Noul Alexandru*.

De fapt, Alexandru însuși și-a calchiat ambițiile după tiparul mitic existent. Acest tipar mitic este reprezentat de imaginea lui Dionysos, zeu cuceritor și civilizator prin excelență, tipar reactualizat desăvârșit prin gesta asiatică a lui Alexandru. Plutarh²⁰⁴ ni-l descrie pe macedonean călătorind în toată splendoarea unei procesiuni dionisiace, iar Taylor²⁰⁵ arată că tocmai datorită acestei asocieri cu Dionysos i-a datorat Alexandru nemurirea peste veacuri. Cu Dionysos-Osiris îl identifică Leon din Pella pe Alexandru, aceiași pereche divină asociată mai târziu cu Antonius²⁰⁶. La fel și cazul lui Demetrios Poliorcetes, asimilat lui Dionysos la Athena²⁰⁷. La Pergamum²⁰⁸, regele este asociat cu același Dionysos, arhetipul salvatorului și garantul ordinii, el este cel care împrăște dezordinea. Salvatorul Asiei a fost socotit Mithradates când a curățat regiunea de romani, faptă pentru care a fost recunoscut ca Neos Dionysos și s-a bucurat de o venerare în întreaga provincie până a fost înfrânt de Pompeius, care a asumat programatic asocierea cu Alexandru-Dionysos, intitulându-se Magnus²⁰⁹.

Numai în subsidiar există *imitatio Alexandri Magni* la Marcus Antonius, care se evidențiază pentru că gesta lui Alexandru cel Mare s-a suprapus perfect peste modelul mitic al salvatorului și în cele din urmă a devenit ea însăși un model. Identificarea cu Alexandru a slujit unor scopuri politice, așa cum a slujit și altor împărați care au nutrit planuri expansioniste în Orient²¹⁰, însă cu certitudine pasiunea pentru Alexandru nu-și are rădăcinile în vreun calcul politic, făcând dovada practicării a ceea ce s-a numit *realpolitik*.

²⁰² F. Chamoux, *Antoniu și Cleopatra...*, p. 197.

²⁰³ W. W. Tarn, în *Cambridge Ancient History*, vol. X, 1934, p. 82: "There was some weakness in Antony which led him to represent intentions as accomplished facts. He had celebrated the conquest of Armenia on a coin two years it was really conquered; he had given away Parthia when Parthia had just defeated him."

²⁰⁴ Plutarh, *Alex. 67*.

²⁰⁵ Taylor, *op. cit.*, p. 24, "About Alexander himself in the role of Dionysus gathered a great body of story that lived on in the East and inspired a great cycle of medieval romances in the western world (...) nevertheless it was as Dionysus that Alexander lived on."

²⁰⁶ *Ibid.*, p. 26.

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 28, nota 74, "(...) The association of Demetrius with Dionysus is of special interest."

²⁰⁸ *Ibid.*, p. 33, "The cult in Pergamum is also of special interest because of the association of the king with Dionysus. Attalus the First was called the son of a bull-horned in token of his supposed descent from Dionysus, and there was an important cult in the city offered to Dionysus Kathegemon, the ancestor of the house. The connection of the dynasty with Dionysus is perhaps indicated by the *cista*, the emblem of the god, which appears on the 'cistophoric' coins issued from the mints of Pergamum and other cities for general currency in Asia".

²⁰⁹ H. Galsterer, *A Man, a Book and a Method: Sir Ronald Syme's Roman Revolution After Fifty Years*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 2, "Many aspired to imitate Alexander in word, image, and deed, and one these great individuals quite programatically assumed Alexander's title in his name: Pompeius Magnus."

²¹⁰ P. Ceaușescu, *La double image d'Alexandre le Grand a Rome-essai d'une explication politique*, în *Studii Clasice*, 16 / 1974, p. 167: "À ce point de vue, César, Antoine, Caligula, Néron, Traian, Caracalla, Alexandre Severe se rencontraient parfois même dans les détails de l'imitation, dont ils étaient également tributaires, puisque tous avaient ébauchés des projets militaristes pour l'Orient, même s'ils ne parvinrent tous à les mettre en application. Par exemple Néron, Caracalla et Alexandre Severe avaient également équipé une *phalanx Alexandri Magni* en vue de leurs campagnes orientales." Atitudinea lui Marcus

5. *Bucolica a IV-a* și proiectul politico-religios la momentul. Antonius și Octavia

Bucolica a IV a oferă poate cel mai clar instantaneu al așteptărilor momentului și al orientării politico-religioase a mai marilor vremii. Aceasta a generat o literatură abundentă încă din vechime²¹¹. Tradiția creștină tardo-antică o valorizează ca profeție păgână ce vestește nașterea lui Christos. Evul mediu, sub autoritatea împăratului Constantin și a papei Inocențiu al III-lea îl va considera pe Vergiliu precursor al creștinismului. În această dublă calitate de profet și poet a fost ales de Dante drept călăuză și mystagog prin Infern. Misterul iscat de această compoziție își are obârșia în tălmăcirea câtorva versuri ale *Bucolicii*: “Ultima Cumaei venit jam carminis aetas; / Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo. / **Jam redit et Virgo,** redeunt Saturnina regna. / Jam nova progenies caelo demittitur alto. / **Tu modo nascenti puero,** quo ferrea primum / Desinet ac toto surget gens aurea mundo.” (s.n.)²¹²

Prima problemă pe care o pune acest poem de 63 de versuri este datarea, despre care se poate spune că reprezintă piatra de încercare a oricărei ipoteze. *Bucolica* îi este dedicată lui C. Asinius Pollio²¹³, protectorul poetului și unul dintre cei mai apropiați susținători ai lui Marcus Antonius. Piesa este datată după consulatul acestui personaj: “Vârsta asta fericită, Pollio, o să se-arate/ Chiar acum, sub consulatul tău, și-o să se desfașoare/ Cursul lumilor mărețe./ Tu fiindu-ne în frunte”²¹⁴, adică anul 40 î. Chr. Problema ivită e dacă aclamațiile “*te consule... te duce*” se referă sau nu la momentul în care Pollio e *consul designatus*, deci compunerea *bucolicii* se poate plasa cândva înainte de 1 ianuarie 40 î. Chr.²¹⁵, când Pollio, potrivit înțelegerii dintre triumviri, urma să devină *consul ordinarius*, sau la începutul efectiv al magistraturii lui Pollio, *Bucolica* fiind scrisă în acest caz pe parcursul anului 40 î. Chr.²¹⁶.

De departe, cele mai multe opinii plasează compunerea *Bucolicii* după pacea de la Brundisium (octombrie 40 î. Chr.). O demonstrație a acestei păreri îi aparține lui J.

Antonius amintește de cea a lui Traian, care adora exact aceleași divinități ca și Alexandru (P. Ceaușescu, *op. cit.*, p. 157). Pentru misticismul dionisiac al lui Traian vezi, E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București 1980, p. 352 sqq.; iar pentru accentuarea tentei dionisiace a politicii lui în preajma campaniei parthice vezi J. Guey, *Essay sur la guerre parthique de Traian (114-117)*, București, 1937, p. 17 sqq.). Caligula pretinde și el că-l întrupează pe Dionysos, reclamându-se și din Hercules (Id., *Caligula et legs d'Auguste*, în *Historia*, XXII, 2/1973, p. 269 sqq.). Această atitudine este comună tuturor împăraților care au râvnit la cuceriri militare în Orient (vezi D. Placido, *Alejandro y los emperadores romanos en la historiografía griega*, REL, 209/1990, p. 58 sqq.); Pentru dinastia Severilor *imitatio Alexandri Magni* reprezintă un factor distinctiv. cf. U. Espinosa, *La alejandrosfilia de Caracalla en la antigua historiografía*, Neronia IV *Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos*, Bruxelles 1990, pp. 37, 43; J. M. Blazquez, *Alejandro Magno, modelo de Alejandro Severo*, REL, 209, 1990, pp. 25-36, arată că toată biografia lui Alexandru Severus e calchiată după cea a lui Alexandru, iar B. Jill Nadell, *Alexander and the Romans*, Michigan 1959, p. 159, vorbind despre biografia lui Alexandru Severus din *Historia Augusta*, aprecia că este, “an outstanding illustration of the way in which the Alexander legend, or variation of it, could be transferred to another man.”

²¹¹ O trecere în revistă a teoriilor moderne referitoare la semnificația *Bucolicii a IV-a* o găsim în Edward Coleiro, *An introduction to Virgil's Bucolics with a critical edition of the text*, Amsterdam, 1979, pp. 219-252.

²¹² “Iată c-a venit și vârsta cea din urmă, profețită/ De Sibila de la Cumae. Îndelungul șir de veacuri/ Își începe re'noirea. Se și-ntoarce iar Fecioara/ Și curând o să se-ntoarcă și domnia lui Saturnus;/ Noua acum generație din înaltul cer se coboară./ Pruncul ce stă să se nască, prin care sfârși-va întâi veacul de fier/ Și-ntregii lumi neam de aur răsări-va.”

²¹³ Un portret entuziasmant la Syme, *op. cit.*, pp. 5-8, 217-222, 482-484.

²¹⁴ *Buc. IV*, vv. 11-13: “Teque adeo decus hoc aevi, te consule, inibit/ Pollio et incipient magni procedere menses/ Te duce.”

²¹⁵ Jeanmaire, *Le messianisme de Virgil*, Paris, 1930, p. 55.

²¹⁶ Carcopino, *Virgile et le mystère de la IV-e églogue*, Paris, 1930, p. 133.

Carcopino²¹⁷. În virtutea acordului dintre triumviri, din septembrie 43 î.Chr., consulii nu mai sunt aleși de comiții, ci sunt desemnați de triumviri din rândul apropiaților. O listă a viitorilor consuli a fost publicată pentru următorii cinci ani, adică pentru durata fixată a triumviratului²¹⁸. Prin aceste decizii se înlătură orice umbră de legalitate, stabilitatea acestei magistraturi ajungând să depindă de arbitriul voinței personale a celor doi lideri. De asemenea, nu există nici o garanție că, odată numiți consuli, vor fi și menținuți în magistratură până la încheierea ei. Aceasta este chiar situația consulilor din anul 40 î. Chr., C. Asinius Pollio și Cn. Domitius Calvinus, care n-au mai fost consuli la începutul lui decembrie²¹⁹. Pare verosimil că Vergiliu, având în vedere fragilitatea și inconsistența magistraturii, să-i fi atribuit titlul de consul lui Pollio într-un moment în care acesta chiar îl posedă, cu atât mai mult cu cât evenimentele anului 41 î. Chr., în care el era implicat, păreau să anuleze hotărârile stabilite în 43 î. Chr. Disputele dintre Octavian, pe de-o parte, L. Antonius și Fulvia, fratele și, respectiv, soția triumvirului, pe de altă parte vor degenera în toamna anului 41 î. Chr. într-un veritabil război. După ce au loc mai multe ciocniri, în cele din urmă L. Antonius ajunge blocat în cetatea Perusia. Pollio, credincios lui Marcus Antonius, vine în ajutorul fratelui acestuia, dar ajutoarele conduse de el nu izbutesc să-l elibereze, încât la sfârșitul lunii februarie cei asediați ajung să capituleze²²⁰. În contextul acestor evenimente, Octavian a suspendat aplicarea acordului din octombrie 43 î. Chr., iar consulii nu și-au mai intrat în atribuții în acel an²²¹. Dizolvarea triumviratului părea împlinită când Antonius, abia sosit în Italia, găsimd porțile orașului Brundisium închise, se pune pe picior de război. Pe scurt, fiecare se pregătea împotriva agresiunii potențiale a celuilalt, interpretând mișcările adversarului ca pe o confirmare a tendințelor sale agresive. În aceste împrejurări, Pollio va juca un rol decisiv. Reconcilierea dintre cele două părți a fost făcută mai ales prin acțiunea concertată a lui Pollio și Maecenas²²². Ei au fost cei care i-au sugerat lui Antoniu, văduv de curând, să se căsătorească cu sora mai mare a lui Octavian care tocmai își pierduse soțul. Pacea de la Brundisium, datată cu exactitate de Carcopino²²³ la 5 sau 6 octombrie 40 î. Chr. pecetluită de căsătoria dintre Antonius și Octavia, oferea speranțe pentru începutul mult așteptatei *vârste de aur*. Totodată, acest acord care întărește alianța din 43 î. Chr. aducea și posibilitatea preluării magistraturii consulare de către Pollio, încât pare sigur că acest început coincide cu încheierea acordului de la Brundisium. “Et comme Pollion, le 1-er décembre au plus tard, n’était déjà plus consul, la bucolique, qui n’a pu être conçue avant la paix de Brindes ni achevée plus de deux mois après elle, a été composée sous l’impression directe de cet événement. Elle se baigne tout entière dans l’atmosphère de joie et de confiance qu’il a momentanément condensée en Italie.”²²⁴ Într-adevăr, *Bucolica* n-avea cum să fie compusă după 1 decembrie, căci astfel poetul “aurait commis une double inconvenance, dont il était certes incapable, à l’égard des maîtres de l’heure comme envers son bienfaiteur, s’il avait, en public, décerné à Pollion un titre que celui-ci ne portent plus et que les triumvirs lui avaient délibérément enlevé.”²²⁵

În viziunea lui Carcopino, *Bucolica a IV-a* prezintă o evidentă influență din partea neopithagorismului roman, așa cum a fost promovat de către Posidonius, Nigidius, Polihystor

²¹⁷ *Ibid.*, pp. 123-155.

²¹⁸ Appian, *B.C.*, 4, 2, 7.

²¹⁹ vezi Carcopino, *Virgile et le mystère...*, p. 126, unde se aduce ca mărturie o diplomă militară datată 1 decembrie 40 î. Chr., care cunoaște alți consuli.

²²⁰ Syme, *op. cit.*, pp. 207-213; W. Eck., *op. cit.*, p. 19; Southern, *op. cit.*, pp.68-69; *The Oxford History of the Roman World*, J. Boardman, J. Griffin, O. Murray, 2003, p. 148; F. Chamoux, *Antoniu și Cleopatra*, pp. 184-187.

²²¹ Carcopino, *Virgile et le mystère...*, p. 127.

²²² *Ibid.*, p. 108. E. Coleiro, *op. cit.*, p. 219; Syme, *op. cit.*, p. 217.

²²³ Carcopino, *op. cit.*, p. 123.

²²⁴ *Ibid.*, p. 133.

²²⁵ *Ibid.*, p. 127.

și Cicero. Subiectul Bucolicii ar fi reîntoarcerea *vârstei de aur* urmată de apariția unei noi generații al cărei prim reprezentant este copilul care urma să se nască chiar în acea vreme²²⁶. Pornind de la o relectură a versului 8 sqq. “Tu modo nascenti puero, **quo** ferrea primum/ Desinet ac toto surget gens aurea mundo,/ Casta fave Lucina”, Carcopino²²⁷ interpretează pronumele relativ **quo** în sens temporal și nu cauzal-instrumental. Astfel, el propune o nouă traducere: “Mâna ta, Lucină castă ocrotească/ pruncul gata să se nască, **când**, mai întâi/ veacul de fier sfârșise-va și (când) întregii lumi neam de aur răsări-va”, în loc de o versiune de acest fel: “Mâna ta, Lucina casta, ocrotească pruncul gata/ să se nască, **prin care**, mai întâi se va sfârși veacul de fier, și pentru care/ universul tot o să facă să învie vârsta-de-aur”. Potrivit acestei lecturi, copilul nu mai este un *kosmokrator*, instrumentul prin care se inserează *vârsta-de-aur*, ci “il convient d’établir entre la naissance de l’enfant et la transformation du cosmos une relation de pure concomitance”²²⁸. Istoria Universului e împărțită, potrivit acestei concepții, într-o succesiune de vârste care formează Marele An Cosmic. Acesta se epuizează la capătul unei serii de *saecula*, pentru a renaște din nou. Astfel, când Vergiliu anunță că “Ultima Cumaei venit jam carminis aetas” (“Iată c-a venit și vârsta cea din urmă profețită de Sibylla de la Cumae”²²⁹), el face referire la o atare concepție pusă sub autoritatea unui *carmen Cumaeum*. Începutul Marelui An e indicat explicit de versul 5: Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo” (“Îndelungul șir de veacuri își începe re-noirea”). Sfârșitul timpurilor (“ultima aetas”) și nașterea unei noi lumi sunt pentru Vergiliu lucruri indistincte, căci aceleași evenimente împreună pot la fel de bine să desemneze atât vârsta ultimă, cât și începutul nașterii Ciclului secular. Faptul că primul *saeculum*, cel care corespunde vârstei-de-aur, e pe cale de-a se ivi e indicat de versul 6: “Jam redit et Virgo, redeunt Saturnina regna” (“Iată, se-ntoarce Fecioara, se-ntoarce saturna domnie”) ²³⁰. Domnia lui Saturn corespunde vârstei-de-aur când zeii erau prezenți pe pământ²³¹: “Jam nova progeniens caelo demittitur alto” (“Noua acum generație din înaltul cer se coboară”) ²³². Revenirea vârstei-de-aur este anunțată de întoarcerea Fecioarei. Cine este aceasta? După Carcopino, este vorba de Fecioara astrală, cea care cu reparația sa pe bolta cerului proiectează în lume lumina dreptății întruchipată în pacea de la Brundisium. Faptul că între pacea de la Brundisium și întoarcerea Fecioarei există o relație de sincronie este dovedit, după Carcopino²³³, de calcule din care reiese că la Roma în anul 40 î. Chr., steaua din constelația Fecioarei, cea mai strălucitoare din întreaga constelație – *Spica Virginis* –, reapăruse pe bolta cerului în primele ore ale zilei de 5 octombrie, chiar ziua în care s-a încheiat pacea de la Brundisium. Întoarcerea vârstei-de-aur se face progresiv, pe nesimțite: “Pauca tamen suberunt priscae vestigia fraudis” (“Totuși, urme ale vechilor păcate dainui-vor încă”) ²³⁴, astfel că pentru un timp ultimul *saeculum* al unui Mare An se întrepătrunde cu cel dintâi al următorului. Ultimul *saeculum* al Marelui An este atribuit de oracolul sibilin de la Cumae²³⁵ domniei lui Sol, în vreme ce în *Bucolica a IV-a* se presupune că ultimul *saeculum* e cel al lui Apollo: “Tuus jam regnat Apollo” (“Căci domnește de pe-

²²⁶ Carcopino, *op. cit.*: “D’une part, puisque l’âge d’or, dont l’avènement est solidaire de la naissance de cet enfant, s’annonce sur la terre par la paix de Brindes, et dans le ciel par la réapparition de la Vierge, l’enfant n’est venu au monde qu’après ces jours de 5 et 6 octobre 40 av. J. C. ou se localisent simultanément ce phénomène et cet événement là.”

²²⁷ *Ibid.*, pp. 28-29.

²²⁸ *Ibid.*, p. 29.

²²⁹ *Buc. IV*, 4-5.

²³⁰ Carcopino, *op. cit.*, p. 39.

²³¹ Servius, apud Carcopino, *op. cit.*, p. 39: “Saturnina regna, aurea saecula, quia Saturnus aureo saeculo regnasse dicitur.”

²³² *Buc. IV*, 7.

²³³ Carcopino, *op. cit.*, p. 140, admite că aceste calcule nu au un caracter peremptoriu.

²³⁴ *Buc. IV*, 31.

²³⁵ Servius, v. 4 – apud Carcopino, *op. cit.*, p. 51: “et Solem ultimum [Cumana] voluit”; *Ibid.* VI, 10: “ultimum saeculum ostendit, quod Sibylla Solis esse memoravit.”

acum al tău Apollo”)²³⁶. Carcopino crede că această schimbare se datorează faptului că Apollo e zeul preferat al neopythagoricienilor, al căror sistem constituie miezul *Bucolicii a IV-a*²³⁷. Există însă și o altă explicație pentru această modificare: “But the 4th Eclogue suggests that in some circles Apollo was given a special role in the birth of a new age; he was for this purpose identified with the Sun. Augustus undoubtedly presented himself as the restorer of the golden age. By demonstrating that he had been regularly assisted by Apollo, he confirmed that he was indeed the man to whom the transformation of the world had been divinely assigned.”²³⁸ Reînnoirea lumii e semnalată de nașterea unui copil care, “réplique animée et réduite d’un cosmos qui transforme l’âge d’or, participe à cette révolution et en scande les étapes des moments de sa propre adolescence”²³⁹. Asemeni tuturor celor din vârsta-de-aur, el va fi de stirpe divină: “Ille deum vitam accipiet, divisque videbit/ Permixto heroas et ipse videbitur illis” (“El, copilul, va să ducă viața zeilor, și printre/ Zei amestecați vedea-va pe eroi; iar el însuși socotit va fi de dânșii ca al lor”)²⁴⁰. Pentru Carcopino, copilul *Bucolicii a IV-a* este un fiu al lui Pollio, Saloninus, născut atunci când Pollio ar fi capturat Salona în Illyricum, iar în *Bucolica a IV-a*, când se spune “erunt etiam altera bella” (“vor mai fi alte războaie”), s-ar face referire la viitoarele campanii militare pe care le va avea de purtat Pollio în provincia în care era trimis ca guvernator²⁴¹.

Pentru interpretarea neopythagoreică, copilul ce se va fi născut era doar un simbol al vârstei fericite, pură coincidență cu instaurarea timpului originilor. Nici nu putea fi altfel dacă acceptăm că era vorba de un fiu al lui Pollio, pentru că nu existau nici un fel de premise care să indice că acest copil al lui Pollio ar putea fi agentul revenirii vârstei de aur, având în vedere faptul că Pollio era un personaj important, dar totuși secundar al vieții politice a vremii.

Faptul că în această piesă nu poate fi vorba de un fiu al lui Pollio a fost argumentat printre alții și de E. Coleiro, care afirmă următoarele: “The relation between the Child and Pollio cannot be that of a son to a father. If the Child were Pollio’s son, why not say it? But the hard fact is that Pollio is mentioned in the Eclogue to indicate not the paternity of the Child but the time of its birth or of the beginning of the new age (v. 11, in which *decus* could be both the Child itself and the age), and possibly, to suggest that this new age has been brought about by the wisdom of Polio’s guidance (v. 13: *te duce*), i.e. his part in bringing about the peace of Brundisium. If Pollio had been the Child’s father, other and more appropriate expressions would have been used.”²⁴²

Carcopino explică într-o manieră coerentă aspectele dificile ale textului prin intermediul concepției neopythagorice, însă admite pe alocuri că unele motive literare din textul *Bucolicii* “ne dérivent des leçons attribuées à Pythagore et ne s’accordent à la tradition toujours vivace chez ces disciples”²⁴³, așadar explicația lor trebuie căutată în altă parte. Între motivele străine pythagorismului un loc aparte îl ocupă în cadrul discuției noastre cele care fac aluzie la Dionysos. Cele patru plante care împodobesc leagănul copilului nu au fost desigur,

²³⁶ *Buc.* IV, 10.

²³⁷ Carcopino, *op. cit.*, pp. 51-52.

²³⁸ G. Liebenschuetz, *op. cit.*, pp. 84-85.

²³⁹ *Ibid.*, p. 155.

²⁴⁰ *Buc.* IV, vv. 15-16.

²⁴¹ Carcopino, *op. cit.*, pp. 155-194.

²⁴² E. Coleiro, *op. cit.*, p. 234; cf. Syme, *op. cit.*, p. 219: “There is no reason to imagine that Pollio expected a son of his to rule the world, no indication in the poem that the consul there invoked was shortly to become a father.”

²⁴³ Carcopino se referă aici la armonia paradisiacă din regnul animal, vv. 21 (“Și cirezile tihnite nu s-or speria de leii înfricoșători”), care amintește de celebra profeție din Isaia 11, 6-7 (“Și lupul va paște împreună cu mielul, și leopardul se va odihni împreună cu iedul; vițelul și leul și taurul împreună vor paște, și un copilaș îi va păzi; Boul și ursul împreună vor paște și puii lor vor fi laolaltă, iar leul întocmai ca boul se va hrăni cu paie; un copilaș își va pune mâna pe culcușul aspidelor și pe culcușul puilor de aspidă, iar ele nu-i vor face rău.”) – Carcopino, *op. cit.*, p. 102.

alese la întâmplare: “At tibi prima, puer, nullo munuscula cultu/ Errantes hederas passim cum baccare tellus/ Mixtaque ridenti colocasia fundet acantho.” (“Iar la început, copile, ne-ngrijit pământul ți-o așterne, ca întâile lui daruri/ Iederile șerpuiunde printre-nvoaltele baccare./ Colocasiile-alături de voioasele acante”)²⁴⁴. Acestea sunt plante “dionysiace” care nu lipsesc din reprezentările zeului. Culorile prin care se va face vizibilă lumea în momentul în care va cunoaște reînoirea amintesc de marile ritualuri dionysiace: “Nec varios discet mentiri lana colores./ Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti/ Murice, iam croceo mutabit vellera luto./ Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.” (“Lâna nu va fi-mbibată de vopsele prefăcute/ Ci, firese, în câmp, berbecul de la sine o să-și schimbe./ Albul blâniei când în roșul suav al purpurei, când în gălbuiul de drobită/ Doar păscând, strai roșu aprins pe miei se va-mbrăca”)²⁴⁵. Acestea sunt culorile în care sunt înveșmântați participanții la cortegiul dionysiac descris de Callixene din Rhodos²⁴⁶. Alimentele care apar în textul bucolicii – laptele, vinul și mierea –, sunt ofrande obișnuite în cultul lui Dionysos²⁴⁷. Tot la Dionysos face aluzie și versul 20, “Magnum Iovis incrementum” (“Odraslă a puternicului Joe”), căci după cum Dionysos e fiul lui Iuppiter, tot astfel trebuie să fie și copilul. Premiza de căpătâi pentru interpretarea textului e că *Bucolica a IV-a* trimite la Marcus Antonius. Acest lucru e indicat de prezența motivelor dionysiace pomenite mai sus, de faptul că îi este dedicată lui Pollio, apropiat a lui Antonius, de contextul în care este scrisă piesa, când pacea de la Brundisium a îngăduit să domnească în același timp Dionysos și Apollo (“Tuus iam regnat Apollo”) și să se înfăptuiască planurile de cucerire ale lui Antonius în Orient.

Prezența acestor motive dionysiace în textul *Bucolicii a IV-a* a fost indicată mai cu seama de Jeanmaire²⁴⁸. Pentru acesta, singura explicație a prezenței lor în text este dată de *epiphania anulii 41 î. Chr.*²⁴⁹, cum a numit întâlnirea de la Tars dintre Antoniu și Cleopatra: “Cleopatra venait à la rencontre du nouveau Dionysos dans l’appareil qui convenait à l’accomplissement du grand mystère caractéristique des religions anatoliennes, celui que commemovent déjà les <panathénées barbares> des anciens rois du pays, pour la célébration de la divine hiérogamie, pour les noces solennelles du Grand Dieu et de la Grande Déesse”²⁵⁰, sau, urmând textul lui Plutarh, Cleopatra “a pornit pe râul Cydnos într-o corabie cu prora de aur, cu pânzele de purpură întinse, iar echipajul vâslea din vâsle de argint în ritm de flaut și de citare. Ea însăși ședea sub o umbrelă aurită, împodobită după modelul Afroditei, iar de o parte și de alta stăteau copii îmbrăcați în amorași și-i făceau vânt. De asemenea, slave dintre cele mai frumoase, îmbrăcate ca Nereidele și Gratiile ședea unele la cârma, iar altele în spatele corabiei. Mirodenii minunate împrăștiu de pe țârm mirosuri de tot felul. O mulțime de oameni o însoțeau de pe ambele țârmuri ale râului, iar alții coborau din cetate ca să vadă spectacolul. Iar când mulțimea de oameni din piață s-a revărsat ca puhoiul la acest spectacol, Antonius a rămas singur pe tribună. *Mergea printre toți o vorbă că Afrodita vine să petreacă cu Dionysos spre binele Asiei*”²⁵¹. Cu întâlnirea de la Tars ar fi luat naștere un grandios

²⁴⁴ *Buc. IV*, vv. 18-20.

²⁴⁵ *Buc. IV*, vv. 43-45.

²⁴⁶ Jeanmaire, *La Sibylle et le retour de l’âge d’or*, Paris, 1939, pp. 188-200 passim. Id., *Le messianisme de Virgile*, capitolul “La regne de Bacchus”.

²⁴⁷ Laptele în v. 21, vinul în v. 29, iar mierea în v. 30.

²⁴⁸ E. Coleiro, *op. cit.*, p. 226, nota 77.

²⁴⁹ Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 23. Id., *La Sibylle...*, pp. 9, 62-63. Id., *La politique religieuse d’Antoine et de Cléopâtre*, în *Revue Archéologique*, XIX, 5 / 1924, pp. 248-249.

²⁵⁰ Id., *Le messianisme...*, p. 24.

²⁵¹ Plut., *Ant.* 26, 1-4: Πολλὰ δὲ καὶ παρ’ αὐτοῦ καὶ παρὰ τῶν φίλων δεχομένη γράμματα καλοῦντων, οὕτως κατεφρόνησε καὶ κατεγέλασε τοῦ ἀνδρός, ὥστε πλεῖν ἀνὰ τὸν Κῦδνον ποταμὸν ἐν πορθμείῳ χρυσοπρύμνῳ, τῶν μὲν ἰστίων ἀλουργῶν ἐκπετασμένων, τῆς δ’ εἰρεσίας ἀργυραῖς ἀναφερομένης πρὸς αὐλὸν ἅμα σύριγγι καὶ κιθάραις συνηρμοσμένον. αὐτὴ δὲ κατέκειτο μὲν ὑπὸ σκιάδι χρυσοπάστῳ, κεκοσμημένη γραφικῶς ὥσπερ Ἀφροδίτη, παῖδες δὲ τοῖς

program politico-religios, de a realiza “ce qu’Alexandre avait rêvé plutôt qu’accompli, réconcilier les peuples grâce aux bienfaits d’un monarchie universelle qui serait, en même temps, le gouvernement des dieux par essence civilisateurs et bienfaiteurs, des divinités dont la personne et le mythe étaient associés, dans l’imagination des foules aux idées d’abondance, de justice, de joie perpétuelle, – Dionysos, le couple des divinités alexandrins, la bonne déesse Isis, le Soleil...”²⁵².

Jeanmaire afirmă că sub masca Sibyllei din Cumae se ascunde de fapt Sibylla egipteană, instrument al propagandei antoniene, ale cărei ecouri răzbat și în alte texte²⁵³. În opinia lui, *epiphania anulului 41 î. Chr.* furnizează singura explicație satisfăcătoare a versului 7: “Jam nova progeniens caelo demittitur alto” (“Noua acum generație din înaltul cer se coboară”). Înnoirea lumii e sincronă cu apariția unor ființe de sorginte divină. Primul semn al prezenței divine în lume e marcat de întoarcerea Fecioarei: “Jam redit et Virgo” (“Iată se-ntoarce Fecioara”). Sub acest nume s-ar ascunde **Isis**. După Jeanmaire, ambiguitatea acestui vers decurge din faptul că Virgo e și numele unei constelații. Însă în epoca elenistică, argumentează același, textele astrologice care menționau constelația Fecioarei în calitatea ei de *Regina Caeli* o identificau cu imaginea unor divinități feminine dintre cele mai marcante din lumea greco-orientală, precum Demeter, Magna Mater, Atargatis, dar mai ales Isis²⁵⁴. Influențele dionysiace prezente în text sunt indiciul existenței acestui grandios proiect politico-religios al lui Antonius și al Cleopatrei. Se susține că politica dionisiacă a lui Antonius e rodul influenței anturajului Cleopatrei, care ar fi avut inițiativa proclamării triumvirului ca *Neos Dionysos*: “L’initiative n’en vint probablement ni d’Antoine, ni de ses conseillers immédiats; ce n’est pas lui qui s’est proclamé d’abord *Neos Dionysos*; ce sont les affiliés des sectes qui l’ont acclamé sous ce nom, au cours des manifestations dont il y aurait quelque naïveté, sans doute à garantir la spontanéité. S’il est permis d’invoquer ici l’axiome: *is fecit cui prodest*, on doit penser que le branle est venu de la diplomatie égyptienne”²⁵⁵. În *Bucolica a IV-a* s-ar întrevedea urmele propagandei din acel an 41 î. Chr. când ar fi fost răspândite în Occident oracole menite a acredita ideea că s-a revenit la origini în timpul dinastiilor divine egiptene, în vremurile saturniene potrivit tradiției latine. “L’importance historique de la IV-ème Eglogue (dediée à un agent d’Antoine) tient précisément du fait qu’elle peut être interprétée comme faisant écho à un oracle qui nous montre le thème apocalyptique au service des dessins du triumvir dans une première phase de sa politique, alors qu’elle s’appuie encore sur Alexandrie et obéit à l’impulsion de la reine.”²⁵⁶.

Pentru inaugurarea noului regim, Antonius și Cleopatra ar fi avut nevoie de o faptă extraordinară. Aceasta ar fi cucerirea regatului part. Jeanmaire crede că în centrul sistemului

γραφικoῖς Ἔρωσιν εἰκασμένοι παρ’ ἑκάτερον ἐστῶτες ἐρρίπιζον. ὁμοίως δὲ καὶ θεραπευνίδες αἱ καλλιστεόουσαι Νηρηίδων ἔχουσαι καὶ Χαρίτων στολάς, αἱ μὲν πρὸς οἶαξιν, αἱ δὲ πρὸς κάλοις ἦσαν. ὁδοὶ δὲ θαυμασταὶ τὰς ὄχθας ἀπὸ θυμιαμάτων πολλῶν κατεῖχον. τῶν δ’ ἀνθρώπων οἱ μὲν εὐθὺς ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ παρωμάρτου ἐκατέρωθεν, οἱ δ’ ἀπὸ τῆς πόλεως κατέβαινον ἐπὶ τὴν θέαν. ἐκχεομένου δὲ τοῦ κατὰ τὴν ἀγορὰν ὄχλου, τέλος αὐτὸς ὁ Ἀντώνιος ἐπὶ βήματος καθεζόμενος ἀπελείφθη μόνος. καὶ τις λόγος ἐχώρει διὰ πάντων, ὡς ἡ Ἀφροδίτη κομᾶζοι πρὸς τὸν Διόνυσον ἐπ’ ἀγαθῆ τῆς Ἀσίας.

²⁵² Jeanmaire, *La Sibylle...*, p. 65.

²⁵³ *Ibid.*, pp. 49-98.

²⁵⁴ *Ibid.*, pp. 3, 28: “On comprend qui est cette jeune femme, dont les premiers vers de l’églogue soulignent la réapparition, cette Virgo, cette vierge céleste que nous dénombrons encore parmi nos constellations et que la sphère Greco-égyptienne figurait âge d’or sous le traits d’Isis.”

²⁵⁵ Jeanmaire, *La Sibylle...*, p. 63. Id., *La politique religieuse d’Antoine et de Cleopatre*, pp. 244, 247-248.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 65.

creat de cei doi, cucerirea regatului part avea un rol esențial²⁵⁷. Acest aspect ar fi evidențiat de *Bucolica a IV-a*, care anunță ca iminentă o nouă expediție a argonauților și un nou asediu al Troiei²⁵⁸, acțiune menită a pregăti lumea pentru domnia viitoare a copilului care s-ar naște din unirea lui Dionysos cu Afrodita “și cârmui-va/ Lumea-n veci împăciuită de părintele său vrednic”²⁵⁹. Precum tatăl lui, Antonius-Dionysos este fiul lui Juppiter: “Scump vlăstar divin, odraslă a puternicului Joe”²⁶⁰. Acest copil, în opinia lui Jeanmaire, nu este altul decât cel așteptat de Cleopatra de la Marcus Antonius, care în momentul în care scrie Virgil nu era născut, altminteri episodul cu Lucina nu și-ar avea rostul, aceasta fiind divinitatea care prezidează nașterile. Consulatul lui Pollio coincidea cu acest eveniment: “Mâna ta, Lucina castă, ocrotească pruncul gata să se nască (...) Vârsta asta fericită o să se-arate/ Chiar acum sub consulatul tău.”²⁶¹ În prima jumătate a anului 40 î. Chr. Cleopatra ar fi născut doi gemeni numiți Alexandru Helios și Cleopatra Selene, integrați imediat în sistemul politico-religios al părinților. Desigur, nu au fost numiți întâmplător în acest fel: Soarele și Luna sunt pentru egipteni mijlocul de a exprima Eonul, durata personificată. Pe de altă parte, în teologia egipteană, Isis și Osiris au dat naștere Soarelui și Lunii. Aici merită pomenit faptul că Octavian l-a acuzat pe Antonius de a se fi numit *Osiris et Dionysos*²⁶², Dionysos fiind replica elenistică a lui Osiris egipteanul. Familia regală refăcea astfel triada venerată de egipteni: Osiris-Dionysos, Isis, Horus și zeii inferiori. Potrivit acestui sistem, Cesarion, fiul Cleopatrei și al lui Caesar ocupa locul lui Horus²⁶³.

O problemă spinoasă care rezultă în urma acestei interpretări este datarea piesei. Jeanmaire plasează compunerea piesei undeva la sfârșitul anului 41 î. Chr., când Pollio era *consul designatus*²⁶⁴. Această interpretare nu poate admite în nici un caz o datare *post Brundisium*. Intr-adevăr, pare de neconceput ca tocmai atunci când Antonius se căsătorește cu Octavia, căsătorie care pecetluia pacea dintre el și Octavian și care s-a produs cu sprijinul lui Pollio, să fi găsit Vergiliu de cuviință să scrie un poem care să amintească de Cleopatra, cu atât mai mult cu cât de pe la sfârșitul anului 40 î. Chr. Vergiliu aparținea cercului lui Maecenas. Dacă scoatem din ecuație pacea de la Brundisium ca fiind legată de *Bucolica a IV-a*, trebuie să găsim o altă perioadă de pace în timpul căreia să fi fost compusă *Bucolica*, întrucât iarăși, nu se poate admite ca piesa să fi fost scrisă într-un moment de tulburări și de lupte civile, având în vedere mesajul plin de bucurie și de speranță al compoziției. Singurul interval de pace relativă în care poate fi plasată compunerea piesei, dacă se admite interpretarea lui Jeanmaire, este cuprins între vara anului 41 î. Chr. și toamna aceluiași an. Ca *terminus post quem* avem întâlnirea din Tarsul Ciliciei dintre Antonius și Cleopatra din vara anului 41 î. Chr., iar ca *terminus ante quem* avem toamna aceluiași an, când izbucnea conflictul dintre L. Antonius și Octavian, la care a luat parte activă și Pollio, după cum am văzut. Faptul că *Bucolica a IV-a* a fost compusă într-o perioadă de acalmie dintre Antonius și Octavian este probat de menționarea domniei lui Apollo: “tuus jam regnat Apollo” (“căci domnește de pe-acum al tău Apollo”)²⁶⁵. Ori nu este deloc sigur că Octavian s-ar fi prezentat pe sine ca Apollo mai devreme de pacea de la Brundisium²⁶⁶. De asemenea, am observat și chestiunea consulatului aceluși an 40 î. Chr., an în care consulii nu au putut intra în funcție decât după pacea de la Brundisium și, după cum am văzut, ar fi fost cu totul și cu totul

²⁵⁷ Id., *Le messianisme...*, pp. 20-23.

²⁵⁸ *Buc. IV*, vv. 33-35.

²⁵⁹ *Buc. IV*, v. 17.

²⁶⁰ *Buc. IV*, v. 49.

²⁶¹ *Buc. IV*, vv. 8-10, 13.

²⁶² Dio, I, 25.

²⁶³ Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 21.

²⁶⁴ *Ibid.*, p. 55.

²⁶⁵ *Buc. IV*, v. 10. Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 57.

²⁶⁶ Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, 1931, p. 120. F. Altheim, *A history of Roman religion*, 1937, p. 367. R. S. Lorsch, *Augustus conception and the Heroic Tradition*, R.E.L., 56, 4 / 1997, p. 798.

neverosimil ca Pollio să fie numit cu un titlu pe care nu-l poseda. Pentru ca teoria să-și păstreze coerența internă, Jeanmaire susține că unirea dintre Cleopatra și Antonius ar fi adus roade imediat²⁶⁷. Faptul că ar fi fost așa nu e deloc sigur potrivit mărturiilor antice. J. Carcopino respinge această ipoteză, afirmând că acești gemeni s-ar fi născut mult mai târziu, cu ocazia celei de-a doua întâlniri a lor din anul 37 î. Chr.²⁶⁸. Chiar admitând ipoteza conform căreia Cleopatra ar fi născut doi gemeni în prima parte a anului 40 î. Chr., problema nu se clarifică, întrucât din momentul întâlnirii celor doi la Tars până în momentul în care a devenit sigur că regina așteaptă un copil, ar fi trebuit să treacă ceva timp; apoi, oracolele menite să acrediteze minunea întrupării unui zeu din unirea Cleopatrei-Isis cu Antonius-Osiris-Dionysos aveau nevoie de ceva vreme pentru a fi făcute cunoscute în Italia și a ajunge la cunoștința lui Vergiliu, care iarăși, ar fi avut nevoie de ceva timp pentru a le prelucra. Toate acestea, chiar dacă acceptăm scenariul propus, nu s-ar fi putut derula într-un interval atât de scurt, vara anului 40 î. Chr. – octombrie același an. Interpretarea aceasta se împiedică, așadar, în problemele datării piesei, care trebuie plasată așa cum o fac cei mai mulți, după pacea de la Brundisium²⁶⁹. De asemenea, nu este deloc dovedit faptul că gemenii Cleopatrei au fost atât de timpuriu înglobați în cadrul sistemului politico-religios al lui Antonius și al Cleopatrei, care încă nu exista la acea dată. Dimpotrivă, de abia când Antonius s-a căsătorit cu Cleopatra în anul 37 î. Chr. și i-a recunoscut copiii, aceștia au fost rebotezați cu numele de Alexandru Helios și Cleopatra Selene²⁷⁰.

Teoria lui Jeanmaire mai ridică problema raportului politicii dionisiace a lui Antonius cu Cleopatra. Este aceasta rodul influenței Cleopatrei și al anturajului ei sau nu? Prezența “motivelor dionisiace” în *Bucolica a IV-a* se explică doar prin relația cu Cleopatra? Urmând textul lui Plutarh, decoperim cum a fost Antonius primit la Ephes de populația asiatică înainte de întrevederea cu Cleopatra: “Căci Asia întreagă era plină de fumul de mirodenii, de paiane și de jelanii”. De exemplu, când el intră în Ephes, femeile mergeau îmbrăcate înaintea lui ca Bacchante, bărbații și băieții ca satiri și pani, iar cetatea era plină de iederă, de tirsii, de psalterii, de naiuri și de flaute, iar pe îl numeau *grațiosul Dionysos și binevoitorul*.²⁷¹ Atitudinea populației asiatice era mult prea spontană și generală pentru a putea fi pusă pe seama propagandei egiptene²⁷². Populația din Ephes se comportă față de Antoniu tot la fel cum, cu mult timp înainte procedaseră și atenienii față de Demetrios Poliorcetes și față de tatăl acestuia, Antigonos, în 307 î. Chr., salutându-i cu numele de Zei Salvatori, întemeind un cult oficial în cinstea lor și punând chipurile lor alături de cele ale zeilor din Olimp²⁷³. Constatăm așadar, că aceste manifestări nu constituiau ceva neobișnuit pe atunci, și nu trebuie să vedem în aceste omagii cine știe ce pregătiri minuțioase din partea propagandei egiptene. Pare mai verosimil ca regina Cleopatra să fi profitat de aceste împrejurări și să fi pus în scenă sosirea la Tars, unde era convocată pentru a da socoteală de acuzațiile aduse împotriva ei de sprijinire a asasinilor lui Caesar²⁷⁴. Cât de pregătită era Cleopatra să se alăture tendinței populare de

²⁶⁷ Jeanmaire, *Le messianisme...*, pp. 20-21.

²⁶⁸ Carcopino, *Virgile et le mystere...*, p.164.

²⁶⁹ E. Coleiro, *op. cit.*, p. 219, unde îi trece în revistă pe toți partizanii acestei opinii.

²⁷⁰ W. W. Tarn, *op. cit.*, p. 68: “Cleopatra had brought her twins to Antioch, and when Antony married her he acknowledged them as his and re-named them Alexander Helios and Cleopatra Selene, the Sun and the Moon. The names of all Cleopatra’s children are significant, but especially that of Alexander Helios. Helios and Selene in conjunction possibly had a political meaning; the Parthian king was Brother of the Sun and the Moon, and if the Sun and the Moon really typified the Iranian *fravashi* and *hvareno*, Antony, by annexing these luminaries to his own family, was perhaps symbolically depriving Phraates of the supernatural adjuncts of his royalty.” (W. W. Tarn, *Alexander Helios and the Golden Age*, in J.R.S., XXII, 1932, pp. 144 sqq.)

²⁷¹ Plut., *Ant.* 24, 2.

²⁷² Nota 86.

²⁷³ Plut., *Demetrios*, 10, 1-2.

²⁷⁴ Plut., *Ant.* 25, 2.

divinizare a conducătorului o dovedește biografia ei: “She believed herself to be a daughter of Re, so she perhaps took herself seriously as Isis; she wore her robes on state occasions, and in disputes in other kingdoms she sited with woman-with Aba at Olba, Alexandra in Judaea- as became one who was Isis, goddess and champion of women”²⁷⁵. Asemeni lui Antonius și Cleopatra era probabil inițiată în misterele dionisiace²⁷⁶. Ceea ce urmărea Cleopatra cu venirea ei la Tars era câștigarea sprijinului triumvirului pentru scopurile ei imediate, după cum arată urmările întrevederii²⁷⁷. Printre acestea, Cleopatra obținea ca sora sa, Arsinoe, care reclamase titlul regal, și se refugiasse în sanctuarul lui Artemis din Ephes, să fie extrădată și ucisă²⁷⁸. Pentru acel moment e prea timpuriu să vorbim de o politică religioasă comună a celor doi. Vor mai trebui să treacă câțiva ani până ca regina Cleopatra să câștige o reală influență asupra lui și să putem vorbi de o politică religioasă cu valențe ecumenice. Este vorba de amintit căsătorie a lui Antonius cu Cleopatra din toamna anului 37 î. Chr., de la Antiochia.

O dovadă în plus că nu Cleopatra este la temelia pretenției lui Antonius de a fi *Neos Dionysos* este aceea că toate aspectele “dionisiace” ale comportamentului acestuia sunt consemnate de sursele antice înainte de a interveni întâlnirea cu Cleopatra și nu numai în relație cu aceasta. Faptul că atitudinea lui Antonius este reflectarea unui misticism dionisiac o spune răspicat Plutarh, atunci când povestește întâmplările din noaptea de dinaintea intrării lui Octavian în Alexandria: “Cei care au interpretat semnul spuneau că zeul pe care Antonius îl imitase și prin ale cărui practici se comportase în viață, aici îl părăsește”²⁷⁹. În această perspectivă trebuie înțeles comportamentul lui Antonius. Pasiunea pentru vin²⁸⁰, etalarea spectaculoasă a luxului²⁸¹, măriniția exagerată²⁸², episoadele surprinzătoare ale vieții de neimitat²⁸³, veselia debordantă a petrecerilor în care-și consuma viața chiar și în momentele de mare ananghie²⁸⁴ nu sunt dovada unui comportament vicios, ci dimpotrivă, rodul unei atitudini premeditate. Acest lucru rezultă și din relatările lui Velleius Paterculus, care deși foarte concis în ceea ce-l privește pe Antonius, nu uită să pomenească de scandalul procesiunilor de la Alexandria, unde triumvirul se prezintă purtând toate atributele zeului: cununa de aur, ghirlandele de iederă, thyrsul, cothurnii și tunica specifică²⁸⁵. Cât de mult a crezut Antonius că a inaugurat domnia lui Dionysos în lumea aceasta reiese din cele petrecute la Samos în anul 31 î. Chr., când în ciuda împrejurărilor nepotrivite, se organizează mari manifestații dionisiace la care toată lumea este chemată să se bucure de prezența zeului: “Căci, după cum tuturor regilor și dinastiilor și tetraarhilor și neamurilor și cetăților li se poruncise – acelor care locuiesc între Siria, Maeotis, Armenia și Illiria – să trimită și să aducă cele necesare pentru război, tot așa tuturor specialiștilor în arta lui Dionysos le-a fost dată porunca strictă să iasă în întâmpinare la Samos. Când aproape întreg pământul, de jur-împrejur, era în gemete și jale, o singură insulă timp de mai multe zile răsuna de cântecul de flaute și de chitare, iar teatrele erau pline, ca și corurile de concurenți. Fiecare cetate participa la sacrificii, trimițând câte un bou, iar ei se

²⁷⁵ W.W. Tarn, în *CAH*, p. 68.

²⁷⁶ *Ibid.*, p. 39. Plut., *Ant.* 23, 2.

²⁷⁷ M. Chauveau, *Cleopatra. Beyond the Myth*, Cornell University Press, 2002, p. 41-43; Id., *Egypt in the Age of Cleopatra*, Cornell University Press, 2000, p. 28; Syme, *op. cit.*, p. 214; *The Oxford History of the Roman World*, 2001, p. 149.

²⁷⁸ *Ibid.* F.Chamoux, *Antoniu și Cleopatra*, pp. 177-180.

²⁷⁹ Plut., *Ant.* 75, 2.

²⁸⁰ Plut., *Ant.* 29, 60. Hor., *Carm.*, 1, 37, 7-8. Plin., *N. H.*, 14, 128. Dio., 50, 5, 3. Sen., *Epist.* 82, 23.

²⁸¹ Plut., *Ant.* 9, 3-4. *Ibid.*, 21, 1. Plin., *N. H.*, 8, 9, 3-5. Sen., *Epist.*, 83, 24.

²⁸² Plut., *Ant.* 4, 3.

²⁸³ *Ibid.*, 28, 2.

²⁸⁴ *Ibid.*, 71, 2. Cu toate că a fost înfrânt la Actium și și-a pierdut armata, ”totuși nimic din acestea nu l-a tulburat (...), și fiind luat de Cleopatra în palatul regal, a întors toată cetatea spre *ospețe, chefuri și daruri*.”

²⁸⁵ Vell. Paterc., II, 82: “corona velatus aurea et thyrsum tenens cothurnisque succintus curru velut Liber Pater vectus esset Alexandriae.”

întreceau între ei în ospețe și daruri, astfel că lumea se întreba ce vor face când vor serba victoria, ei care făcuseră atâtea pregătiri pentru începutul războiului.”²⁸⁶

Bucolica a IV-a, în care am recunoscut prezența simbolismului dionisiac, dovedește la rândul ei că politica dionisiacă a lui Antonius nu era percepută ca făcând referire la întâlnirea dintre acesta și Cleopatra, căci altfel nu se poate explica prezența motivelor dionisiace prezente în acest text, scris în momentul în care pacea de la Brundisium era pecetluită de căsătoria dintre Antonius și Octavia. Prezența acestor motive în text se explică însă foarte bine chiar în acest context, dacă avem în vedere faptul că și alături de Octavia, Antonius se prezintă ca *Neos Dionysos*. W. W. Tarn ajunge chiar să afirme ca “his assumption of divinity as Dionysos had been connected with Octavia, not with Cleopatra”²⁸⁷. Într-adevăr, “monetăria dionisiacă” a lui Antonius e asociată Octaviei²⁸⁸. În perioada sejurului la Atena alături de Octavia (39-37 î. Chr.), Antonius continuă să-l intrupez pe Dionysos²⁸⁹. După mărturia lui Socrates din Rhodos, Antonius a poruncit să fie proclamată în toate cetățile apariția lui Dionysos în persoana sa; a acceptat oficiul de gimnaziarh în care calitate a condus splendide festivaluri în cetate, îmbrăcat în veșminte grecești; a organizat somptuoase petreceri în vechiul sălaș al lui Dionysos²⁹⁰. Dovadă a faptului că atenienii l-au venerat într-adevăr ca *Neos Dionysos* este o inscripție descoperită la Atena, închinată “*Zeului Antonius, Noul Dionysos*”²⁹¹. Dacă *Bucolica a IV-a* mărturisește că politica dionisiacă a lui Antonius se manifestă și în asociație cu Octavia, atunci tot în legătură cu Octavia, dar mai ales cu aceasta, se manifestă politica de cucerire în Orient. În *Bucolica a IV-a* am văzut că sunt aluzii clare la iminența unor războaie: “S-o ivi atunci alt Tiphys,/ Și-altă Argo va să ducă alți eroi aleși departe./ Izbucni-vor noi războaie. Și un nou viteaz Ahile/ Se va arăta în fața zidurilor altei Troie.”²⁹² Din aceste rânduri reiese că războaiele se vor purta în Orient, căci legenda argonauților circumscrie geografic evenimentele, știut fiind faptul că pentru a obține lâna de aur, argonauții au navigat spre Răsărit. “Erunt etiam altera bella” trebuie să se refere la războiul partic, care după cum am văzut, devenise imperios, deci Troia este Partia, iar Ahile este Antonius. Faptul că Ahile este ales ca substitut pentru Antonius nu pare a fi întâmplător, căci am remarcat prezența unei *imitatio Alexandri Magni* ca parte componentă a ideologiei lui Antonius, aceasta pentru că știm că Alexandru îl avea ca erou preferat pe Ahile²⁹³. Cine este Tiphys?²⁹⁴ Întrebarea este legitimă de vreme ce, așa cum apreciază Coleiro, “the verses in question (26-36), however, include also another war, itself to be fought at some future time, which in Virgil’s mind was to precede the Parthian one. The words *etiam* and *altera* (v. 35) definitely distinguish the Parthian war proper from it and while the principal hero of the Parthian war will be another Achilles, the hero of the former war is going to be Typhis, who is

²⁸⁶ Plut., *Ant.* 56, 3.

²⁸⁷ W. W. Tarn, *op. cit.*, p. 69, care este evident o exagerare.

²⁸⁸ Aceste tipuri monetare sunt datate ca fiind din anii 39–38 î. Chr. și sunt bătute mai ales la Ephes. Un tip este cel în care Antonius apare reprezentat pe avers ca Dionysos, iar bustul Octaviei pe revers este înconjurat de simboluri dionisiace, inclusiv *cista mystica*. Un alt tip înfățișează pe avers busturile unite ale lui Antonius și al Octaviei, iar pe revers apare Bacchus stând pe *cista mystica*. – apud M. Crawford, *Roman Provincial Coinage*, London, 1990, vol. I, nr. 2202 și 2207; Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 345, 359 (fig.12); Taylor, *op. cit.*, p. 109 (nota 15), 122;

²⁸⁹ Dio XLVIII, 39, 2; Taylor, *op. cit.*, p. 122, apreciază că prin aceasta “Antony showed that he had a conception of himself as a divine ruler that was independent of any union with Cleopatra”.

²⁹⁰ Socrates Rhod. în Ath. 148, b, c; Dio XLIII, 39, 2; Jeanmaire, *Le messianisme...*, p. 18; Taylor, *op. cit.*, p. 121;

²⁹¹ Jeanmaire, *La politique religieuse d’Antoine et de Cleopatre*, p. 245. CIA II, 482, 32-33.

²⁹² *Buc. IV*, vv. 34-36: “Alter erit tum Tiphys et altera quae vehat Argo/ Delectos heroas; erunt etiam altera bella./ Atque iterum ad Troiam magnus mittetur Achilles.”

²⁹³ Arr. Anab. 7, 14, 4; Taylor, *op. cit.* p. 7.

²⁹⁴ E. Coleiro, *Quis Tiphis?*, în “*Latinitas*”, 22, 1974, pp. 109-116.

a different person from Achilles.”²⁹⁵ Coleiro e de părere că Typhis e Irod I, mai târziu numit “cel Mare”, care a primit acceptul și sprijinul lui Antonius în a-și recășiga regatul. Pare binevenit și oportun faptul că Vergiliu a găsit cu cale să-l cinstească pe Irod în acest moment, căci știm că acesta a venit la Roma cândva imediat după încheierea păcii de la Brundisium și că s-a bucurat de o mare atenție din partea lui Antonius²⁹⁶. De asemenea, știm că și Octavian susținea pretențiile acestuia, încât într-adevar era foarte nimerit ca Vergiliu să-l laude pe Irod, care *volens nolens* scotea în evidență unitatea și buna înțelegere dintre Antonius și Octavian. Iosephus Flavius arată că după plecarea sa din Italia, Irod a recrutat trupe și a început să recucerească Galileea și Iudaea²⁹⁷, în vreme ce Antonius porunca generalilor săi Ventidius și Silo sa-i acorde lui Irod tot sprijinul posibil iar expediției lui maxima prioritate²⁹⁸. Dacă *Bucolica a IV-a* ar fi avut vreo legătură cu Cleopatra, ar fi fost foarte nepotrivit ca Vergiliu să facă aluzii la acest personaj, dușman neîmpăcat al Cleopatrei. Am prezentat anterior problema campaniei partice, care devenise o urgență pentru romani, atât pentru răzbunarea lui Crassus, cât și pentru alungarea parților din teritoriile romane pe care le invadaseră la sfârșitul anului 41 î. Chr. și am observat ce loc important ocupa aceasta în ansamblul politicii lui Antonius. Apoi s-a văzut că înțelegerea de la Brundisium consfințea îndeplinirea planurilor de cucerire în Orient, și că politica dionisiacă a lui Antonius era legată și de Octavia, încât putem spune, iar *Bucolica* lui Vergiliu vine să confirme acest lucru, că regina Cleopatra nu se regăsește cuprinsă deloc în proiectul lui Antonius în acest moment. Nu e nevoie să presupunem alături de Jeanmaire²⁹⁹ că cucerirea regatului part s-ar afla în centrul sistemului politico-religios al lui Antonius și Cleopatra pentru a putea explica politica belicoasă a lui Antonius în Orient și anumite pasaje din *Bucolica* a IV a. Campania parthică se explică foarte bine prin motivații romane tradiționale: redobândirea onoarei militare după înfrângerea lui Crassus și potolirea zelului expansionist roman³⁰⁰.

Observăm așadar, că în jurul Octaviei se articulează toată ideologia lui Marcus Antonius din această vreme. Acordul de la Brundisium și căsătoria cu Octavia sunt departe de a fi niște măsuri tactice pentru Antonius în vederea atingerii scopului imediat, conflictul cu

²⁹⁵ Id., *An introduction to Virgil's Bucolics* ..., p. 241.

²⁹⁶ Jos. Flav., *Ant. Jud.*, 14, 14, 3-5.

²⁹⁷ *Ibid.*, 14, 15, 1.

²⁹⁸ *Ibid.*, 14, 15, 5; 14, 15, 7.

²⁹⁹ Jeanmaire, *Le messianisme*..., p. 20. Id., *La politique religieuse d'Antoine et de Cleopatre*, pp. 250, 253. Id., *La Sybille*..., pp. 61-63.

³⁰⁰ W.W. Tarn, CAH, X, 1936, p. 66., afirmă că Cleopatra nu a împărțit deloc visul parthic al lui Antonius, nici înainte, nici după ce s-au căsătorit. În opinia lui “his marriage had no connection with the scheme of conquest. Egypt was wealthy; but he drew nothing from Egypt for his invasion of Parthia, of which Cleopatra disapproved.” Această opinie e vădit exagerată și nu rezistă la un examen critic. Cucerirea Parthiei e fără îndoială cuprinsă în proiectul pe care Antonius și Cleopatra l-au elaborat mai târziu. Altfel nu se explică de ce ar dori Antonius să încredințeze fiului Cleopatrei, Alexandru Helios, tocmai suveranitatea asupra Parthiei într-un moment în care alianța dintre ei era la zenit. Constant și perseverent, Cleopatra s-a dovedit foarte flămândă de a dobândi noi teritorii, după cum dovedește dorința ei arzătoare de a încorpora regatul lui Irod cel Mare. E mai verosimil așadar, să credem că Cleopatra s-a străduit să-i stârnească lui Antonius pasiunea pentru cuceriri, nu să-l dojenească cu politica blândeții. Un argument pentru visul parthic al Cleopatrei ni-l oferă chiar Tarn, atunci când comentează semnificația numelor pe care Cleopatra le-a ales pentru copiii ei, anume faptul că numele lui Alexandru Helios și Cleopatrei Selene, negreșit alese după o îndelungată chibzuință, reprezentau o tentativă magică de a-l priva pe Phraates de atributele suveranității, p. 68: “The names of all Cleopatra's children are significant, but especially that of Alexander Helios. Helios and Selene in conjunction possibly had a political meaning; the Parthian king was Brother of the Sun and the Moon, and if the Sun and the Moon really typified the Iranian *fravashi* and *hvareno*, Antony, by annexing these luminaries to his own family, was perhaps symbolically depriving Phraates of the supernatural adjuncts of his royalty.” (W. W. Tarn, *Alexander Helios and the Golden Age*, în JRS, XXII, 1932, pp. 144 sqq.)

parții³⁰¹. *Bucolica a IV-a* e dovada cea mai clară a felului cum era percepută și resimțită această pace de către chiar autorii ei, căci Vergiliu cunoștea din cele mai avizate surse (prietenia lui Pollio și frecventarea cercului lui Maecenas) însemnătatea momentului. *Bucolica a IV-a* mărturisește că pacea de la *Brundisium* era percepută ca temeinică și de durată, fiind evenimentul care-i îndreptătea pe toți să creadă că mult așteptata vârstă-de aur este inaugurată de alianța dintre Antonius și Octavian, *alias* Dionysos și Apollo. Unirea dintre cele două familii devine o parte importantă a ideologiei lui Antonius. Monedele pentru flotă sunt un indiciu sigur în acest sens³⁰². Simbolul profund al acestei păci divino-umane este Octavia, dar și mai mult copilul ce se va naște din această unire, care se va afla în același timp atât sub protecția lui Apollo, cât și sub ocrotirea lui Dionysos.

În concluzie, putem spune că există o anumită echivalență între politicile religioase ale celor doi triumviri în această primă etapă a elaborării lor. Antonius s-a prezentat mai întâi ca Dionysos pe parcursul verii anului 41 î. Chr., apoi Octavian se înfățișază ca Apollo. În acest moment, Octavian pare a urma drumul deschis de Caesar și preluat de Antonius. Suntem încă departe de imaginea confruntării a două civilizații – Orient vs. Occident, Dionysos vs. Apollo. Dimpotrivă, *Bucolica a IV-a* scoate la iveală o formulă în care coexistă pașnic un Apollo delphian cu Dionysos eleusinian. Încă nu se poate vorbi despre o formulă ecumenică supusă unei paradigme sau alteia, fiecare se adaptează și răspunde așteptărilor supușilor lor fără să nutrească ambiții la dominația universală. Viziunea confruntării încă nu răsărise în orizontul celor două ideologii. *Bucolica a IV-a* dovedește faptul că pacea de la *Brundisium* nu a fost privită ca un *intermezzo*, ca o măsură tactică pentru cei doi, în vederea atingerii scopurilor lor imediate, conflictul cu parții și respectiv, cel cu Sextus Pompeius. Ni se înfățișează două tipuri elaborate ale Salvatorului, *Antonius-Dionysos* pentru uzul populațiilor orientale, iar *Octavian-Apollo* mai adecvat populațiilor italice. Aceste politici mesianice își au obârșia în sentimentul generalizat al contemporanilor că apariția unui Salvator era iminentă. *Bucolica a IV-a* este ecoul acestor așteptări, arătând că există chiar în Italia un teren fertil de acceptare a divinizării conducătorilor încă din timpul vieții. Nu exista încă un proiect comun al lui Antonius și al Cleopatrei, după cum nici Octavian nu râvnea încă la supremația absolută. Antonius se pare că nu a nutrit, nici atunci, nici mai târziu, ambiții ecumenice și s-a străduit să păstreze alianța cu Octavian până când i-a fost clar că o viitoare cooperare este imposibilă³⁰³. Antonius credea că e posibilă o coexistență între formula elenistică și cea romană. Acesta a fost proiectul lui.

6. Tuus iam regnat Apollo³⁰⁴

Dacă Antonius în politica religioasă e mai mult un receptacol al diferitelor așteptări puse pe seama lui în hinterlandul său de manifestare, Octavian pare mult mai cutezător și chiar mai temerar decât însuși Caesar. A continuat să sublinieze legătura sa cu Caesar inserând în titulatura sa oficială cuvintele *Divi filius*, sigur prin anul 40 î. Chr., dacă nu cumva mai devreme³⁰⁵, și renunțând la *praenomen*-ul Gaius pentru titlul de *imperator*, care i-a fost votat

³⁰¹ Contra Jeanmaire, *La Sibylle...*, p. 62.

³⁰² M. Crawford, *Roman Provincial Coinage*, nr. 1454, monedă bătută în 38 î. Chr. Pe avers sunt chipurile lui Antonius și Octavian, față în față cu bustul Octaviei, iar pe revers apar trei galere navigând.

³⁰³ W. W. Tarn, *op. cit.*, p. 55.

³⁰⁴ Verg., *Buc. IV*, v. 10.

³⁰⁵ Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 346 stabilește începutul folosirii titulaturii în anul 40 î. Chr. Southern, p. 62, "at present it cannot be proved conclusively that Octavianus adopted the title *Divi Iuli filius* any earlier than 40. It is worth pointing out that it is unlikely that he wasted two years before he realized the advantages inherent in the name."; Taylor, *op. cit.*, p. 106, crede că a adoptat titlul în

lui Caesar ca ereditar. Octavian se străduia să asume toată divinitatea ‘strânsă’ de Caesar și chiar mai mult.

Era un lucru obișnuit pentru aristocrația romană să pretindă ascendență divină. Așa a făcut Antonius stabilind obârșia ginții Antoniiilor în Hercule³⁰⁶ și la fel a făcut Caesar invocând originea venusiană a ginții Iulia. Octavian a depășit aceste alegații oarecum tradiționale. Nu s-a mulțumit a fi fiul unei noi divinități, Divus Iulius, ci a pretins a fi chiar fiul lui Apollo³⁰⁷. Suetonius înfățișează ‘frumoasa’ idilă divină din care s-a născut Octavian: “*lego, Atiam, cum ad sollemne Apollinis sacrum media nocte venisset, posita in templo lectica, dum ceterae matronae dormirent, obdormisse: draconem repente irrepisse ad eam pauloque post egressum; illam expergefactam quasi a concubitu mariti purificasse se; et statim in corpore eius exstitisse maculam velut picti draconis, nec potuisse umquam exigi, adeo ut mox publicis balineis perpetuo abstinerit; Augustum natum mense decimo et ob hoc Apollinis filium existimatum.*”³⁰⁸

Lorsch³⁰⁹ a evidențiat faptul că versiunea lui Suetonius oferă mult mai multe detalii decât cele întâlnite în lunga tradiție a toposului privind conceperea eroilor: Scipio Africanus, Aratus, Aristomenes, Alexandru. Particularitățile speciale ale versiunii conceperei lui Octavian denotă îndelungata chibzuială a poveștii sub directa oblăduire a principelui: “Although at first sight, the story of Atia and the snake may seem a simple repetition of the story told about Alexander the Great’s mother, the story is an intricate complex reworking of the earlier legend, a revision that seems deliberately designed to meet a multitude of needs. Details have been added that suggest the author’s intimate knowledge of the imperial family’s practices and at the same time give the story an individuality that separates it from the earlier topos and makes it more realistic”³¹⁰. Lorsch socotește că povestea a fost inventată pentru a-l uni pe Octavian, pe de-o parte, cu tradiția republicană, prin comparația ce se ivea între conceperea lui și cea a lui Scipio Africanus, reîntemeietorul Romei, pe de altă parte, cu tradiția răsăriteană prin analogia cu obârșia lui Alexandru cel Mare, arhetipul salvatorului în Răsărit. Că nu poate fi vorba de o însăilare a lui Octavian prin această legendă la tradiția republicană este ilustrat de demonstrația lui Hubaux, care arată cât de încurcați erau romanii când aveau de-a face cu asemenea galanterii divine: “On voit avec quel mépris Tite Live parle ici (IX) des prétentions qu’il était le fils d’Ammon ou de Zeus. Rien, en effet, n’était plus contraire au rationalisme égalitaire qui inspire la Rome républicaine, que ces histoires des mortels qu’engrossaient des diex plus ou moins zoomorphiques et qui donnaient le jour à des personnages exceptionnels (...).”³¹¹

Poate povestea conceperei lui Octavian nu are nimic de-a face cu tradiția republicană. Suntem încă în timpul lui “*tuus iam regnat Apollo*”³¹². În această ordine de idei, “*Tuus jam regnat Apollo*” (v. 10) dezvăluie o altă *epiphany* ce s-a petrecut la puțin timp după încheierea păcii de la Brundisium, în timpul unui banchet la care Octavian a apărut în rolul lui Apollo: “there is certainly a possibility that this was the first occasion on which the element of Apollo

preajma bătăliei de la Philippi, Syme, *op. cit.*, p. 202, fixează începutul folosirii titlaturii îndată după deificarea lui Caesar, așadar începând din 42 î. Chr.

³⁰⁶ Plutarh, *Ant.4; App., B. C.*, III, 16, 19; de notat că este o genealogie tradițională a ginții, nu o pretenție pur personală, cu toate că este afirmată cu vigoare de triumvir.

³⁰⁷ Dio XLV,2; Suetonius, *Aug.*, 94, 6; Taylor, *op. cit.*, pp. 118-121; Pollini, *op. cit.*, p. 345; Price, *CAH X*, 1996, p. 840.

³⁰⁸ Suetonius, *Aug.*, 94, 6.

³⁰⁹ Robin S. Lorsch, *Augustus’ Conception and the Heroic Tradition*, în “*Latomus*”, 56, 4/1997, pp. 790-799.

³¹⁰ *Ibid.*, p. 794.

³¹¹ Hubaux, *op. cit.*, p. 73; pentru problema pusă de conceperea lui Scipio tradiției romane vezi pp. 76-86, dar mai ales p. 78, unde se arată cât de mult îl jena pe Titus Livius descendența iupiteriană a ilustruului general.

³¹² Verg., *Buc.IV*, v. 10.

in Octavian found expression as a pose and a claim. *It is probable that a direct identification with the god was intended*.³¹³ Servius, comentând versul 10 al *Bucolicii*, afirmă că a văzut o statuie a lui Octavian “cu toate însemnele lui Apollo” (“*cum Apollinis cunctis insignibus*”)³¹⁴. Același autor mai spune, referitor la același vers – “*Quidam hoc loco, casta fave Lucina, tuus iam regnat Apollo, Octaviam sororem Augusti significari adfirmant ipsumque Augustum Apollinem*” (“Unii afirmă că, în acest loc, păzește casta Lucina, deja domnește al tău Apollo”) – că se referă la Octavia, sora lui Augustus, și la Augustus însuși ca Apollo³¹⁵. E posibil ca în contextul păcii de la Brundisium să se fi difuzat povestea conceperii lui Octavian, rodit de Apollo. Așa presupune Taylor că s-ar fi putut întâmpla: “It may have been at this very time that the story became current that Apollo had come to his mother Atia, as Ammon had to Alexander’s mother Olympias in the form of a serpent”³¹⁶. De altfel, în această perioadă sunt cele mai multe mărturii pentru asocierea lui Augustus cu Apollo. Suetonius relatează că după pacea de la Brundisium, într-o vreme când poporul era chinuit de foame ca urmare a dominației mărilor de către Sextus Pompeius, Apollo a fost numit în unele cartiere Apollo Călăul, din pricina responsabilității pe care o avea Octavian pentru penuria prezentă. Numele acestui zeu a fost dat ca parolă la bătălia de la Philippi, iar despre Brutus s-a spus că, având o stranie preștiință a propriei morți, a rostit în timpul unei petreceri la Athena cuvintele muribundului Patrocle: “Dar sunt ucis de soarta crudă și de fiul lui Leto.”³¹⁷

7. Fatale monstrum³¹⁸

“Age cannot wither her, nor custom stale/
Her infinite variety. Other women cloy/
The appetites they feed, but she makes hungry/
Where most she satisfies.”³¹⁹

Cleopatra *au-dela du mythe* e un personaj palid, o fantasmă ce s-a strecurat în marea istorie a vremii. Ea există numai în relație cu alții: Caesar, Marcus Antonius, Octavian, Irod cel Mare. În schimb reprezentarea ‘mitică’ a Cleopatrei a avut un rol capital în definirea identității Occidentului. În acest sens ea a fost un veritabil țap ispășitor, panaceul tuturor relelor, alteritatea absolută – *fatale monstrum*. Ea dizolvă identitatea, șterge diferențele, dezorientează datorită multiplicității ei infinite: ‘Age cannot wither her, nor custom stale/ her infinite variety’. *Nunc est bibendum!*³²⁰ răsuflă ușurat Horațiu și cu el tot Occidentul după uciderea monstrului. Tenebrele Orientului au fost pulberate, răul a fost extirpat, vârsta de aur poate sosi nestingherită, Occidentul s-a născut³²¹. Rădăcinile Romei lui Augustus sunt muiate în sângele înveninat al Cleopatrei și în putreziciunea Orientului. Dar să revenim.

După episodul declanșator al patimii lui Antonius pentru Cleopatra din 41- 40 î. Chr. trecuseră aproape patru ani până să se revadă, de data aceasta în Antiochia³²².

³¹³ F. Altheim, *op. cit.*, p. 367, nota 96.

³¹⁴ Servius, apud F. Altheim, *op. cit.*, p. 366.

³¹⁵ *Ibid.*, p. 368.

³¹⁶ Taylor, *op. cit.*, p. 119.

³¹⁷ Plutarh., *Brut.* 24; pentru politica apolloniană a lui Octavian vezi, Taylor, *op. cit.*, pp. 118-120; Lorsch, *op. cit.*, p. 780.

³¹⁸ Horatius, *Ode* I, XXXVII, v. 21.

³¹⁹ Shakespeare, *Antony and Cleopatra*, actul II, scena 2, vv. 240-243.

³²⁰ Horatius, *Ode* I, XXXVII, v. 1.

³²¹ Pentru istoria reprezentărilor Cleopatrei de-a lungul timpului și pentru rolul ei în definirea identității europene occidentale, vezi F. T. Royster, *Becoming Cleopatra. The Shifting Image of an Icon*, Palgrave MacMillan, New York, 2003.

³²² În vreme ce șederea lui Caesar în capitale Egiptului șapte ani mai devreme a trezit unele critici, popasul lui Antonius în compania Cleopatrei a fost condamnat unanim de toate sursele antice. Triumvirul e descris ca fiind căzut pradă desfătărilor în așa măsură încât și-a neglijat misiunea și datoriile sale,

Între timp pe arena politică romană avuseseră loc evoluții semnificative. Octavian era determinat să se debaraseze de tot mai incomodul Sextus Pompeius. Pentru aceasta l-a invitat pe Antonius la o consfătuire în primăvara lui 38 î.Chr.³²³. Negăsindu-l și fiindu-i refuzată intrarea în oraș, Antonius a părăsit grabnic Italia. În cele din urmă, suspicioși amândoi, se vor întâlni în primăvara lui 37 î. Chr. la Tarentum, unde au decis prelungirea triumviratului pe încă cinci ani. Antonius urma să-l sprijine pe Octavian în războiul împotriva lui Pompeius, cedându-i 120 de corăbii din flota sa în schimbul a 20 000 de legionari, pe care însă nu-i va primi niciodată³²⁴. Acest moment l-a convins pe Antonius că nu poate fi vorba de o colaborare reală cu Octavian, și l-a împins spre o dependență tot mai mare față de resursele Orientului³²⁵.

Reorganizarea de la Antiochia din 37 î. Chr. este un prim indiciu în acest sens. Regatul lagid beneficia de importante mărimi ale teritoriului, luate de la statele clientelare Romei: regiunea de coastă din Siria meridională și din Fenicia, o parte a Palestinei și a Arabiei Nabateene ajungând până la Marea Roșie, o parte din Cilicia și insula Cipru³²⁶. Aceasta însemna că se încredința Egiptului controlul întregii Mediterane orientale, între Africa și Anatolia³²⁷. Dintr-o dată Cleopatra, datorită nurilor ei și mai puțin a calculelor politico-militare ale triumvirului, s-a trezit tronând într-un imperiu aidoma celui făurit de iluștrii ei strămoși.

Există fără-ndoială un curent pro antoninian în literatura istorică care se străduie să reabiliteze imaginea triumvirului căzut sub farmecele Circei. Syme o mărturisește deschis “Antonius the enslaved sensualist belongs to popular and eideifying literature. Cleopatra was neither young nor beautiful”³²⁸, iar Chamoux afirmă programatic: “Această caricatură (a imaginii lui Antonius - n.n.) care s-a impus în cursul secolelor, trebuie corectată prin examinarea scrupuloasă a textelor, analiza obiectivă a împrejurărilor și o interpretare mai puțin părtinitoare a faptelor.”³²⁹ Plecând de la asemenea premise, donațiile de la Antiochia nu înseamnă mare lucru³³⁰. Pentru Cleopatra însă, acestea au însemnat enorm, încât a socotit de cuviință să marcheze evenimentul printr-o nouă numerotare a anilor de domnie³³¹. Toată splendoarea de odinioară a regatului lui Philadelphos a fost restaurată. Însă, de vreme ce această expansiune nu a fost rodul unei politici de cucerire, ci era datorată relațiilor speciale pe care regina le-a încropit cu unul din stăpânii zilei, pentru a putea fi păstrată sau chiar sporită, Cleopatra era nevoită să-și asigure o influență perpetuă pe lângă binefăcătorul ei. Mai mult, trebuia ca Antonius să-și mențină poziția dominantă în lumea romană pentru ca modificările aduse organizării Orientului să capete trănicie și statornicie³³². Prin aceasta, amândoi deveneau vulnerabili în fața propagandei octaviene.

lăsând Estul pradă părților și ignorând evenimentele grave ce se petreceau în Italia; cf. Chauveau, *Cleopatra Beyond the Myth*, p. 44.

³²³ Syme, *op. cit.*, p. 224.

³²⁴ Appian, BC, 5.92-5; Southern, *op. cit.*, pp. 81-82; Tarn, CAH 1934, pp. 54-55; Eck, *op. cit.*, p. 24; *The Oxford History of the Roman World*, 2001, p. 149.

³²⁵ Taylor, *op. cit.*, p. 124, scrie în acest sens “It was not until after the meeting with Octavian at Tarentum in 37 that he seems to have come to the conclusion that he could hope for no real power in a combination with Octavian. To be sure, he agreed to a renewal of the triumvirate for another five years, and even turned over ships to Octavian, but when he went away he made his plans to pursue a course independent of his rival.”

³²⁶ Plutarh, *Ant.*, 36.

³²⁷ Chamoux, *Antoniu și Cleopatra*, p. 207.

³²⁸ Syme, *op. cit.*, p. 274.

³²⁹ Chamoux, *op. cit.*, p. 9.

³³⁰ Syme, *op. cit.*, p. 260, spune că donațiile au fost o soluție la problema Egiptului, care a fost formulată astfel ‘a loss if destroyed, a risk to annex’, a problem to govern’, iar mai încolo ‘The donation was not magnificent in extent of territories, for Cleopatra received no greater accession than did other dynasts; but her portion was exceedingly rich’; cf. Chamoux, *op. cit.*, p. 207.

³³¹ Chauveau, *op. cit.*, p. 52.

³³² *Ibid.*

Potrivit lui Plutarh³³³, cu prilejul ceremoniilor de la Antiochia, Antonius s-a căsătorit cu Cleopatra³³⁴ și a recunoscut copiii avuți împreună. Tot cu această ocazie aceștia au primit numele semnificative de Alexandru Helios și Cleopatra Selene, încât nu se poate să nu fie indiciul unui mare program politic. Următorul copil a primit un nume la fel de semnificativ: Ptolemeus Philadelphus³³⁵. Semnificația acestor nume a fost comentată astfel de Taylor “It is significant that the combination of the symbols of the sun and the moon forms the hieroglyph in use in later times for the idea of eternity, Aion. There may have been some symbolism in the names to indicate at least to the Egyptian subjects that the twins were destined to be the rulers of a new age. The name of the boy is especially significant. Instead of Ptolemaios, which was regularly given to all the Ptolemies, he was called by the name of the great conqueror, the founder of Alexandria and indirectly of the Hellenistic kingdom of Egypt. Moreover, though Selene has its parallels for queens of the house, Helios is unknown for the kings even in the most fulsome divine titles of the Ptolemaic rulers³³⁶”.

Conținutul religios al alianței dintre Antonius și Cleopatra trebuie să fi fost și mai evident decât alături de Octavia³³⁷. Numele copiilor lor denotă rodul unei îndelungate chibzuințe și existența unui proiect politico-religios, chiar dacă e greu de definit. Campania parthică trebuie să fi fost dorită de amândoi. Antonius în compania Cleopatrei – Isis a fost asociat cu Osiris³³⁸ al cărui mit parcurgând lumea în fruntea unei armate victorioase datează din epoca lagidă³³⁹: “Era însuși gestul unui Dionysos misionar, împlânzitor al orientului, arhetip divin al lui Alexandru, dar în același timp al expansiunii ptolemaice în Siria, Asia Mică și dintr-un punct de vedere mai general, în Mediterana orientală³⁴⁰”. Am văzut că Antonius s-a subsumat acestei paradigme mitice. Pentru Cleopatra avem un indiciu în alegerea numelui de Alexandru Helios pentru copilul său. W.W. Tarn³⁴¹ crede că numele gemenilor *Helios* și *Selene* au fost alese în vederea campaniei partice, căci Soarele și Luna reprezintă puterea simbolică a regelui part, iar botezarea copiilor cu aceste nume era menită a fi un act magic de priverare a dușmanului de atributele sacre ale suveranității. Cleopatra simțea că a revenit în epoca de aur a regatului ptolemeic iar ambițiile ei vor fi fost puternic stimulate de alianța cu Neos Dionysos, chezașul a noi și noi cuceriri. A mizat mult pe convingerea lui Antonius de propria sa divinitate și a făcut tot posibilul să o întrețină. La Tars, în Cilicia, Cleopatra nu s-a înfățișat ca

³³³ Plut., *Ant.*, 36.

³³⁴ Într-o scrisoare foarte violentă, al cărei text ne-a fost păstrat de Suetonius, (*Divus Aug.*, 69) Antonius, respingând învinuirile formulate de Octavian pe tema relațiilor sale cu Cleopatra, vorbește despre ea numind-o *uxor mea*, “*quid te mutavit, quod reginam in eo? uxor mea est. nunc coepi an abhinc annos novem? tu deinde solam Drusillam inis? ita valeas uti tu, hanc epistolam cum leges, non inieris Tertullam aut Terentillam aut Rufillam aut Salviam Titiseniam aut omnes. an refert, ubi et qua arrigas?*” Comentând acest fragment, Syme, *op. cit.*, p. 277, a arătat că “it is evident that this famous fragment, matching in frankness an early product of Octavianus (cf. Marțial II, 20) does not furnish either a satisfactory definition of the word ‘uxor’ or a clear solution of problems concerning the ‘marriage’ of Antonius.” Taylor, *op. cit.*, p. 75, crede că Antonius a asumat poligamia pe urmele lui Alexandru căsătorindu-se cu Cleopatra, “That was a right (of polygamy - n. n) which Antony assumed when he married Cleopatra without divorcing Octavia.” Southern, *op. cit.*, p. 76, consideră că căsătoria lui Antonius cu Cleopatra rămâne suspicioasă.

³³⁵ W.W. Tarn, *CAH*, X, 1934, pp. 81-82; Syme, *op. cit.*, p. 261.

³³⁶ Taylor, *op. cit.*, p. 124.

³³⁷ Syme, *op. cit.*, p. 274, “With Cleopatra it was different: she was a goddess as well as a queen in her own right. The assumption of divinity presented a more serious and perhaps a genuine religious content.”

³³⁸ Dio L, 5, 3; cf. Taylor, *op. cit.*, p. 129.

³³⁹ Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951, p. 361.

³⁴⁰ R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, București 1998, p. 98.

³⁴¹ W.W. Tarn, *op. cit.*, p. 68; Id., *Alexander Helios and the golden Age*, JRS, XXII, 1932, p. 144 sqq.

un vasal în fața suveranului, ci ca o zeiță în fața unui zeu³⁴². Asemuit zeilor Antonius nu mai putea avea viața unui simplu muritor. Noul stil de viață a fost încarnat de faimosul cerc al ‘celor ce duceau o viață de neimitat’³⁴³.

Campania parthică a lui Neos Dionysos a fost un eșec. În această vreme Octavian l-a zdrobit decisiv pe Sextus Pompeius în bătălia de la Naulochos (3 septembrie 36 î. Chr.)³⁴⁴. În anul următor, planurile de război ale lui Antonius au fost zădărnicate de complicațiile pricinuite de sosirea învinsului Pompeius în Asia și de lipsa de trupe bine pregătite³⁴⁵. Antonius aștepta cei 20 000 de legionari pe care Octavian s-a angajat că-i va furniza. Necredinciosul coleg i-a trimis 70 de corăbii de care Antonius n-avea nici o nevoie. Octavia a fost însărcinată să aducă un corp de 2000 de soldați aleși. În fața acestei situații Antonius a fost confruntat cu două alternative păguboase, astfel descrise de Syme³⁴⁶: “To accept was to condone Octavian’s breach of a solemn agreement; to refuse, an insult to Octavia and to Roman sentiment”. Antonius a acceptat trupele dar a trimis-o pe Octavia acasă, după ce venise până la Athena. În anul următor, 34 î. Chr., acesta a mărșăluit în Armenia, l-a capturat și destituit pe trădătorul Artavasdes³⁴⁷. Această acțiune a prilejuit ciudata manifestație din toamna aceluiași an de la Alexandria care încă nedumerește pe istorici³⁴⁸. Evenimentul e descris cu amănunte de Dio Cassius și de Plutarh³⁴⁹, după cum urmează. După victoria din Armenia, Antonius intrase în Alexandria urcat pe un car de luptă și însoțit de un cortegiu din care făceau parte prizonierii lui, regele Armeniei cu familia – cărora li se schimbaseră lanțurile din argint cu altele din aur pentru această împrejurare – și nenumărate prăzi de război. Cleopatra îl aștepta înconjurată de o mare mulțime așezată pe un jilț aurit, urcat pe o estradă placată în întregime cu argint. Prezentându-i-se captivii și prada însemna că aceasta era divinitatea care se substituia lui *Iuppiter Optimus Maximus*, cel în mod obișnuit îndrituit să primească *spolia*³⁵⁰. După aceasta urmează ceremonia ținută în fața locuitorilor Alexandriei, care anunța modificări profunde ale raporturilor dintre statele din regiune³⁵¹. Antonius purcede la a o saluta pe Cleopatra cu titlul de Regină a Regilor (*Regina Regum*) iar pe Caesarion cu cel de Rege al Regilor (*Rex Regum*). Acestui cuplu regal Antonius îi confirmă stăpânirea asupra Egiptului, a Coele-Siriei și a insulei Cipru. Și celor trei copii pe care i-a avut Antonius cu regina le sunt conferite titluri regale, constituind pentru ei noi state. Celui mai mare, Alexandru Helios în vârstă de șase ani, îi era rezervată Armenia, al cărei rege prizonier fusese executat după bunul obicei roman, împreună cu Media, moștenire care-i va reveni după ce se va fi căsătorit cu fiica regelui med cu care era logodit³⁵². Lui Alexandru îi era menită și

³⁴² Plutarh, *Ant.* 26; cf. Taylor, *op. cit.*, pp. 109-110; M. Chauveau, *Cleopatra...*, p. 43: “This was no longer an ordinary diplomatic matter, but rather the mystic encounter of Aphrodite and Dionysos, with the well-being of the east at stake.”

³⁴³ Plutarh, *Ant.* 28.

³⁴⁴ Dio XLVIII, 50; Appian, *B. C.*, 5, pp. 118-120; Sauthern, *op. cit.*, p. 84; Chauveau, *op. cit.*, 54; Syme, *op. cit.*, p. 231.

³⁴⁵ Appian, *B. C.*, 5, 133-44.

³⁴⁶ Syme, *op. cit.*, p. 265.

³⁴⁷ Chamoux, *op. cit.*, pp. 222-224; Syme, *op. cit.*, 165.

³⁴⁸ Chauveau, *Cleopatra...*, p. 58, “In the fall of 34, Alexandria was the theater of an extraordinary spectacle that even today plunges historians into the depths of perplexity.”

³⁴⁹ Dio XLIX, 41, 1 sqq.; Plutarh, *Ant.*, 54.

³⁵⁰ cf. Taylor, *op. cit.*, p. 126, “Antony himself followed in the triumphal chariot, about to offer to a divinity of Alexandria the spoils that belonged by right to Capitoline Juppiter...She (Cleopatra - n.n.) then was the divinity who usurped the rights of Juppiter Optimus, and it is probably this new status of hers, unique even in the annals of the deified Ptolemies, that is denoted by the title New Goddess or New Isis which she henceforth had.”; Plutarh, *Ant.*, 54, 6.

³⁵¹ Plutarh, *Ant.* 54; Dio XLIX, 41, 1-4; aceste noi donații sunt comentate sec de Syme, *op. cit.*, p. 270: “The resplendent donations, whatever they were, made no difference at all to provincial administration in the East”, care nu oferă propriu-zis o explicație.

³⁵² Dio XLIX, 40, 2; cf. Syme, *op. cit.*, p.265;

domnia asupra imperiului parth, a cărei cucerire rămânea obiectivul major al armatelor romane din Orient. Mezinul, Ptolemeu, în vârstă de doi ani, supranumit Philadelphus în amintirea ilustrului predecesor, primea Siria de Nord, Fenicia și Cilicia, care deja fusese dată mamei sale în 37 î. Chr., așadar o primă retușare a donațiilor de la Antiochia, ceea ce indică angajamentul hotărât pentru acest proiect, perceput ca perfect realizabil, cum de fapt și era. Am văzut că la Roma cucerirea Parthiei și Britanniei era simțită ca iminentă și așa trebuie să fi fost și în Orient. În fine, tinerei Cleopatra Selene, sora geamănă a lui Alexandru Helios, îi era rezervat regatul Libiei. Aceste donații sunt explicate de Syme după cum urmează: “It might be represented that Antonius was making provisions for the present, not for a long future, for the East but not for Italy and the West as well³⁵³. “În acest caz tot trezește nedumeriri faptul că copiilor minori ai lui Antonius le-au fost încredințate regate, care pe deasupra trebuiau și cucerite, deci nu se avea în vedere prezentul, ci viitorul. Într-un stil asiatic, Chamoux apreciază: “Antoniu proceda ca demiurgul unei lumi în gestație, ale cărei destine le rânduia dinainte într-o viziune grandioasă, în care se reântrupa visul nutrit cândva de Alexandru, adus la realitățile epocii lui Antoniu³⁵⁴. “Aceiași opinie o împărtășește și Mommsen, atunci când afirmă că “Antonius preconiza fondarea unei mari regalități asiatice după modelul celei a lui Alexandru³⁵⁵”, iar Taylor este la fel de tranșantă “Antony wished to be something more than king of Egypt. He desired to see himself sovereign of an empire whose capital had shifted from the Tiber to the Nile³⁵⁶”. Cert este că pentru contemporanii romani ai lui Antonius atari proiecte nu erau deloc evidente. Syme³⁵⁷ ține să ne aducă aminte de mulțimea de suporteri republicani care erau alături de Antonius, iar Eck apreciază în același spirit: “Although Antony ruled the East in the same autocratic spirit and was linked with an Oriental queen to boot, he still seemed to them more tolerable as a leader than Octavian, for all his traditional Roman demeanor³⁵⁸”, căci numai așa se explică de ce în 32 î. Chr. mai mult de trei sute de senatori au trecut de partea lui Antonius. Acestor romani, care ca observatori se aflau într-o poziție infinit mai adecvată pentru a judeca, nu li s-a părut că Antonius urmărea resurecția unei puteri destinată să îngroape Roma. Aceasta este imaginea pe care a creat-o Augustus *ex post facto*. Cu atât mai puțin a crezut Antonius că acționează împotriva intereselor Romei de vreme ce trimitea depeșe la Roma care să-i ratifice deciziile luate la Alexandria³⁵⁹.

Probabil Antonius a încercat să pună bazele unor state viabile în Orient, administrate potrivit tradițiilor străvechi, însă care să fie supuse arbitrajului Romei³⁶⁰. Antonius nu inovează practic deloc, ci încearcă să dea vigoare formelor tradiționale de guvernare. Într-un anumit sens este vorba despre o reîntemeiere, o revenire în timpul sacru al originilor, căci existau premise reale pentru o statornicire decisivă. Ceea ce încerca Antonius să facă nu era

³⁵³ Syme, *op. cit.*, p. 273.

³⁵⁴ Chamoux, *op. cit.*, p. 227.

³⁵⁵ Mommsen, *Istoria romană*, vol. IV, p. 181.

³⁵⁶ Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, 1931, p. 125.

³⁵⁷ Syme, *op. cit.*, p. 273; “Most significant is the strong Republican following of one already denounced as an enemy of Rome, as a champion of oriental despotism.” (p. 282)

³⁵⁸ Eck, *The Age of Augustus*, Blackwell 2003, p. 33

³⁵⁹ Dio XLIX, 41, 1-4.

³⁶⁰ Chauveau, *op. cit.*, p. 52, “Contrary to appearances Antony’s position in no way implied an abandonment of Roman interests to the sole advantage of the Egyptian sovereign. The evidently exorbitant privileges he had granted to her, could be interpreted as elements of a coherent policy on the part of a representative of Rome, and it was thus that they were understood in the West, where they aroused some murmurs, but scarcely any protests”. Aceeași interpretare și la Syme, *op. cit.*, p. 271, “When he disposed of kingdoms and tetrarchies in sovran and arbitrary fashion, he did not go beyond the measure of a Roman proconsul. Nor did Antonius in fact resign to alien princes any extensive or valuable territories that had previously been provinces of the Roman People. The system of dependent kingdoms and of Roman provinces which he built up appears both intelligible and workable.”

nimic utopic³⁶¹. Temeinicia acestui proiect era realizată de alianța și înrudirea acestor regi între ei, care toți descind din Cleopatra, o veritabilă *Mater Regum Deorumque* și din stăpânii succesivi ai lumii romane, Caesar și Antonius. Slăbiciunea acestui proiect o constituia prenanța izbitoare a Cleopatrei. Ea datoră totul triumvirului și influenței pe care-o putea exercita asupra lui, iar prin aceasta devenea suspectă în ochii romanilor. Nu putea spera la un *modus vivendi* cu Octavian, de vreme ce fiul ei, Caesarion, a fost declarat de Antonius fiu legitim al dictatorului, punând astfel la îndoială calitatea de moștenitor a lui Octavian, acesta din urmă fiind doar fiu adoptiv³⁶². De altfel Cleopatra a făcut cunoscută paternitatea copilului îndată ce la născut numindu-l Caesarion, ceea ce trebuie să fi trezit de foarte timpuriu ostilitatea lui Octavian³⁶³.

Potrivit lui Dio Cassius³⁶⁴ și Plutarh³⁶⁵, Cleopatra tânjea la stăpânirea asupra întregii lumi. Ea obișnuia să spună că într-o zi va emite edicte de pe Capitoliu³⁶⁶, iar Horațiu o acuza că urzea chiar să-l dărâme³⁶⁷. Southern conchide: "Her ultimate design may or may not have been to dominate the whole Roman world but that is the reputation Octavian built up for her, based on actions of hers and Antonius that played into his hands."³⁶⁸

Ceea ce i-a convins pe roma ni de existența unui complot împotriva Romei și Italiei a fost alianța dintre Antonius și Cleopatra. Nu reorganizarea Orientului prin donațiile de la Alexandria i-a nedumerit pe romani³⁶⁹. Nici politica dionysiacă a triumvirului nu trebuie să fi fost un motiv de oripilare pentru ei. Dimpotrivă, am remarcat că mulți erau pregătiți să-și cinstească cărmuitorul asemeni unui zeu în Italia, și chiar la Roma. În acel moment, Antonius și Octavian, erau la fel de divini și la fel de adulați. Și le plăcea. Mai mult, politica dionysiacă a lui Antonius s-a manifestat cu aceeași exuberanță și alături de Octavian, care nu și-a exprimat dezacordul și nici a protestat în vreun fel. Politica tradiționalistă a lui Octavian derivă mai exact din lupta pentru putere cu Antonius. Și el a nesocotit tradițiile romane cu aceeași lipsă de pudoare ca Antonius, însă acum avea nevoie de o legitimare, care i-a fost oferită în primul rând de ceea ce însemna sau era susceptibil să însemne Cleopatra în ochii romanilor. Tradiționalismul lui Octavian, chiar dacă sincer mai târziu, are origini impure.

³⁶¹ cf. V. Goldschmidt, *Platonisme et pensee contemporaine*, Aubier-Montaigne, 1970, p. 165, afirmă că "nu se poate vorbi despre utopie în legătură cu Anticii."

³⁶² Plutarh, *Ant.*, 54; Dio XLIX, 41, 1; XLIV, 5, 4; pentru aspectele implicate de adopția lui Octavian vezi Southern, *op. cit.*, p. 210, nota 14.

³⁶³ Southern, *op. cit.*, p. 36, "His perception of Cleopatra as an enemy no doubt arosed equally early, he may have given way to the simple human emotion of jealousy because she claimed much of Caesar's attention and had given an heir."

³⁶⁴ Dio L, 4, 1-2.

³⁶⁵ Plutarh, *Ant.* 56.

³⁶⁶ Dio, L, 5, 4.

³⁶⁷ Horațiu, *Ode I*, 37, vv. 5 – 12, *Antehac nefas depromere Caecubum/ cellis avitis, dum Capitolio/ regina dementes ruinas/ funus et imperio parabat/ contaminato cum grege turpium/ morbo virorum, quidlibet impotens/ sperare fortunaque dulci/ ebria*; "Am fi făcut o crimă să scoatem mai nainte/ Cecubul strămoșesc./ pe-atunci când o regină în tulburata-i minte/ cu suflet dușmănesc/ în capul unei hoarde pocite și leproase/ de oameni înjosiți./ răpita-n aiurare de visuri norocoase./ ne și credea zdrobiți./ urzind pe Capitoliu, nebuna, să-l dărâme/ surpându-l la pământ/ și-a noastră împărăție cu ură s-o sfărâme/ culcând-o în mormânt; traducere de D. C. Olanescu în *Horatius, Opera Omnia*, Univers 1980, pp. 133-135.

³⁶⁸ Southern, *op. cit.*, p. 92; cf. Syme, *op. cit.*, p. 275, "The policy and ambitions of Antonius or of Cleopatra were not the true cause of the war of Actium; they were a pretext in the strife for power, **the magnificent lie upon which was built the supremacy of the Caesar's heir and the resurgent nation of Italy.** Yet for all that, the contest soon assumed the august and solemn form of a war of ideas and a war between East and West."

³⁶⁹ Syme, *op. cit.*, pp. 260- 61, afirmă că "The distribution of lands and the 'triumph' in Alexandria made no impression in Rome".

Lepădarea lui Antonius de Octavian a constituit momentul decisiv prin care Octavian s-a putut reconecta la tradiție și o dată cu aceasta s-a dezlipit de toate obiceiurile cu care era asociat Antonius, mai ales cel de a se socoti zeu. Pe seama Cleopatrei se putea pune orice. Ea era străina care amenința puritatea romană. Tot astfel a fost percepută și alături de Caesar. Chauveau³⁷⁰ spune că zvonurile puse pe seama lui Caesar de-a muta capitala la Alexandria se datorau prezenței Cleopatrei la Roma și a presupusei influențe asupra dictatorului. Dacă aceste zvonuri păreau neîntemeiate în cazul lui Caesar, Antonius oferise toate circumstanțele să le confirme.

Cu totul remarcabil este că acuzele împotriva lui Antonius, care au trezit cea mai mare indignare, aveau un substrat religios. Cea mai de seamă era dorința triumvirului de a muta capitala la Alexandria. Price³⁷¹ și Hubaux³⁷² au semnalat semnificația adâncă ce-o avea pentru romani stabilitatea capitalei lor. Aceștia erau încredințați că puterea romană nu putea dăinui smulsă din pământul sacru al Romei. Astfel putem înțelege de ce anume zvonurile unei eventuale mutări a capitalei stârneau consternare și de ce un amănunt aproape nesemnificativ, cel puțin din punctul nostru de vedere, din testamentul lui Antonius, anume dorința triumvirului să fie înmormântat la Alexandria a stârnit atâta stupefacție. Dio Cassius³⁷³ afirmă explicit că tocmai această prevedere a stârnit cea mai mare indignare și i-a împins pe romani în mânia lor să creadă că și celelalte rapoarte aflate în circulație erau adevărate, anume că, dacă Antonius va învinge, va încredința orașul Cleopatrei și va muta capitala la Alexandria³⁷⁴. Astfel romanii asociau instantaneu și inconsecvent cu Cleopatra cele mai mari rele posibile: dominația despotică asupra Romei a unei femei străine și mutarea capitalei în sălașul reginei *meretrix*.

Antonius, prin acțiunile sale, îi încredința pe romani că tocmai așa se va întâmpla. Triumful lui, singurul pe care un general roman l-a celebrat în altă parte decât la Roma, părea a avea valoare de simbol: Alexandria se substituie Romei ca centru al lumii³⁷⁵. Ușurința cu care Antonius se lepăda de obiceiurile romane pentru cele ale locului era iarăși un prilej de meditație și anxietate pentru romani. Titus Livius, și alături de el toți romanii, se indignau de fapta lui Alexandru de a-și schimba costumul tradițional cu cel asiatic³⁷⁶. Asemenea lui, Antonius, arhetipul viciilor străine – *externi mores ac vitia non Romana*³⁷⁷ - la Athena și la Alexandria schimba veșmântul roman cu cel grecesc³⁷⁸.

Octavian își va construi politica romană tradiționalistă în simetrie cu faptele lui Antonius. Astfel, acesta se străduia să facă cunoscut că Roma este centrul la care se raportează. În scopuri pur propagandistice, și-a pregătit locul de înmormântare cu mult înainte, începând să-și construiască mausoleul în Campus Martius încă din 32 î. Chr. Principalul scop al acestei acțiuni era să indice că, spre deosebire de Marcus Antonius, el socotea Roma drept

³⁷⁰ Chauveau, *Cleopatra*, p. 30.

³⁷¹ Price, CAH 1996, X, pp. 812-840; Id. *The place of religion: Rome in the early Empire*, în vol. *Religions of Rome*, vol. I, Cambridge, 1998, p. 167sq.

³⁷² Hubaux, *op. cit.*, p. VIII, spune că romanii n-au încetat niciodată să întrețină două mituri fundamentale, în același timp politice și religioase: cel al permanenței capitalei și cel al duratei sale limitate.

³⁷³ Dio L, 4, 1.

³⁷⁴ Plutarh, *Ant.*, 28.

³⁷⁵ Taylor, *op. cit.*, p. 127, crede că triumful și ceremonia consecutivă erau un indiciu sigur că Antonius avea de gând să mute capitala de pe malurile Tibrului pe cele ale Nilului, era chiar realizată: "In Antony's mind at any rate the moving of the capital from West to East, which Caesar had once contemplated and which Constantine carry through more than three centuries later, had been accomplished."

³⁷⁶ Tit. Liv., IX, 18.

³⁷⁷ Seneca, *Epp.* 83, 25.

³⁷⁸ Dio XLVIII, 2, 1; L, 5, 2-3; L, 25, 3; Plutarh, *Ant.* 28; Flor. II, 21; Vell. II, 72; *Socrates Rhod. in Ath.* 148.b, c; cf. Taylor, *op. cit.*, pp. 121-122, 129.

axis mundi și locul unde dorea să fie înhumat³⁷⁹. Iar mai târziu, prin versurile lui Horațiu și Virgil, a făcut cunoscută porunca divină care interzicea ca Troia să mai fie vreodată reconstruită³⁸⁰. Apoi, Octavian își va sublinia aderența la tradiție prin raportarea cât mai riguroasă la costumul tradițional, pe care Antonius l-a nesocotit cu seninătate³⁸¹. Suetonius³⁸² istorisește că Octavian zărind odată în for un grup de cetățeni îmbrăcați în mantale închise la culoare a exclamat cu indignare, citând un vers din *Aeneida*, ‘priviți la ei: *Romanos rerum dominos gentemque togatam*³⁸³. Apoi i-a însărcinat pe edili să nu mai permită nimănui să apară în for sau în vecinătatea lui altfel decât purtând *toga*. Patriotismul lui era fără-ndoială sincer³⁸⁴. Comparația cu Antonius se impune de la sine. Cât de puțin era el atașat de tradiție reiese de exemplu, din ușurința cu care-și lepăda veșmântul roman pentru cel grecesc. Aceste amănunte au fost notate cu scrupulozitate de autorii antici pentru că provocau o indignare sinceră printre romani. Prin urmare, temerile împotriva lui Antonius erau într-o oarecare măsură îndreptățite.

Octavian nu a trebuit să răscolească mult printre prejudecățile romanilor pentru a-l doborî pe Antonius. Alianța cu *regina meretrix* le confirma temerile. Tocmai pentru că nu a vrut să renunțe la aceasta, Antonius a fost abandonat în preajma bătăliei de la Actium de adepții săi republicani³⁸⁵. Diabolizarea Cleopatrei și implicit a colitului ei Antonius l-a determinat pe Octavian la o aderare mai mult decât electorală la practicile romane³⁸⁶. După ce Octavian și susținătorii săi s-au declarat apărătorii tradiției și ai Republicii, nu a mai fost cale de întoarcere³⁸⁷: “If they wished to remain credible, they had no choice but to internalize and intensify these roles”³⁸⁸. Spre deosebire de Caesar, Octavian a putut grație alibiului oferit de Antoniu și Cleopatra să se prezinte apărătorul cauzei romane încât “a totally new situation emerged: the Divi filius had a strong cause by means of which he could identify himself with

³⁷⁹ W. Eck, *op. cit.*, p. 121.

³⁸⁰ Horațiu, *Ode* 3, 3, 57; Verg., *Aen.* 12, 828, *occidit occideritque sinas cum nomine Troia*.

³⁸¹ Neagu Djuvara, *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparativ al civilizațiilor*, ed. Humanitas, București 1999, p. 348: “S-ar zice că elementul de civilizație adoptat cu cea mai mare ușurință de către o societate care acceptă aculturarea este costumul. Din contră un popor care refuză o cultură străină sau n-o acceptă decât cu reticență va rămâne cu încăpățănare legat de costum tradițional, care va dobândi valoare de simbol. Din punct de vedere psihologic, lucrul se explică ușor: tocmai prin modă și pieptănătură individul încearcă mai întâi și în modul cel mai firesc, să-și copieze modelul, să se identifice cu tipul lui ideal. Atâta vreme cât va resimți o aversiune față de cultura străină a cărei presiune a suportat-o, el se va feri să-i adopte mode.”

³⁸² Suetonius, *Aug.* 40

³⁸³ *Aen.* I, 282

³⁸⁴ Syme, *op. cit.*, p. 454, “Augustus was a singularly archaic type”.

³⁸⁵ Pentru campania de la Actium, Dio L, 10-75; Plutarh, *Ant.* 61-3.

³⁸⁶ Taylor, *op. cit.*, p. 132, “It is very likely that Antony’s wholesale violations of native traditions at the time – he had just made his first donations to Cleopatra - were effective in causing his rival to adhere to Roman practice”.

³⁸⁷ O opinie contrară a enunțat Pollini, *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 334-364. Acesta a argumentat că după bătălia de la Actium între 31/30- 27î. Chr., Octavian a înclinat să accepte divinizarea în timpul vieții: “The period from 31/30 to 27 was a time of considerable experimentation in which association with the divine was expressed more directly in Octavian’s official artistic than it had been previously”. Pentru respingerea acestei teorii vezi, W. Eder, *Augustus and the Power of Tradition: The Augustan Principate as Binding Link between Republic and Empire*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 116, “The bitter propaganda war against Antonius forbade him to aim at a monarchy of Hellenistic type”.

³⁸⁸ W. Eder, *op. cit.*, p. 97

roman society”³⁸⁹. A organizat un fel de plebiscit sub forma unui jurământ de credință: *iuravit in me ver[ba] tota/ Italia sponte sua et me be[lli] quo vici ad Actium ducem depoposcit*³⁹⁰. Un asemenea jurământ a fost luat după victoria de la Actium și în provinciile Răsăritului, care l-a ridicat pe Octavian de la *dux partium* la *princeps civitatis*³⁹¹.

O dată cu denunțarea despotismului oriental, Octavian trebuia să renunțe la divinitate. A făcut-o cu promptitudine. Îndată după Actium, între 30-27 î. Chr. a desfășurat o activitate frenetică de resuscitare a tradiției religioase romane. A clădit sau reparat o mulțime de temple, a căror socoteală a ținut-o cu precizie³⁹². Suprimarea ambiției divine a fost vizibilă cu primul prilej după Actium. Ajuns în provinciile Asia și Bithynia, nu a îngăduit să-i fie ridicate temple, deși era un obicei încetățenit și acceptat de proconsulii Romei, decât numai în asociere cu Roma³⁹³. Iar cetățenilor romani din acele părți, care i-au solicitat permisiunea de a-i ridica temple, le-a permis să construiască un altar Romei și divinului său tată, Divus Iulius. Comentariul lui Taylor referitor la noul statut al lui Octavian: “He thus drew a sharp line between his Roman and his foreign subjects. From the latter he could, like the Roman proconsuls before him, accept worship as a god on earth, but to the former he permitted only the worship of his father upon whose apotheosis he depended for his power” este destul de inexact și poate valabil pentru situația Egiptului. Suetonius, insistă însă asupra faptului că în Orient, Octavian nu a acceptat să fie divinizat asemenea proconsulilor Republicii *templa quamvis sciret etiam proconsulibus decerni solere, in nulla tamen provincia nisi communi suo Romaeque nomine recepit. Nam in urbe quidem pertinacissime abstinuit hoc honore*³⁹⁴.

Renunțarea lui Octavian la divinitate e mult mai consecventă și nu privește numai Italia sau Occidentul. Accentul este pus pe divinitatea Romei care a fost multiplicată și afirmată pretutindeni în imperiu și în care a fost integrată personalitatea lui Octavian. Price a arătat că toată reforma religioasă a lui Octavian a fost o tentativă reușită de a-l integra pe *princeps* în viața religioasă a Romei³⁹⁵. Cultul imperial nu era nimic altceva decât multiplicarea religiei Romei în întregul imperiu, cu poziția centrală pe care principele a obținut-o în cadrul ei. În acest sens crede Price, nu există cult imperial ca ceva distinct de religia Romei, ci există religia Romei centrată pe persoana principelui³⁹⁶.

Renunțarea lui Octavian la divinitate este oglindită în scrierile contemporanilor săi Horațiu și Vergiliu. Vorbind despre *Georgice*, prezentate lui Octavian în 29 î. Chr., Taylor remarcă: “The poet who, some years before, had in his enthusiasm called Octavian a god, no longer speaks of him in these terms. Instead, Octavian is now addressed as a man who loves triumphs that men offered to him...”³⁹⁷ Evoluția este vizibilă și la Horațiu care, în *Odele* 1. 2 și 12, îi atribuie lui Octavian statutul de divinitate *Quem vocet divum populus ruentis/ imperi rebus? prece qua fatigent/ virgines sanctae minus audientem/ carmina Vestam? cui dabit partes scelus expiandi/ Iuppiter? Tandem venias, precamur,/ nube candentes umeros amictus,/ augur Apollo*³⁹⁸, iar mai departe în aceeași *Odă*, vorbind despre divinitatea viitoare a lui

³⁸⁹ Meier, *C. Caesar Divi filius and the Formation of the Alternative in Rome*, în vol. *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, p. 64; cf. Syme, *op. cit.*, p. 284.

³⁹⁰ *Res Gestae*, 25.

³⁹¹ Syme, *op. cit.*, pp. 294-312; W. Eder, *op. cit.*, p. 100; Meier, *op. cit.*, p. 64.

³⁹² *Res Gestae*, 20; unde se dă cifra de 82 de temple restaurate în anul 28 î. Chr.

³⁹³ Dio LI, 20, 7-8; Suetonius, *Aug.* 52.

³⁹⁴ Suetonius, *Aug.* 52.

³⁹⁵ Price, *CAH*, X, 1996, p. 830 sqq.

³⁹⁶ *Ibid.*, p. 841.

³⁹⁷ Taylor, *op. cit.*, p. 149.

³⁹⁸ Horațiu, *Ode* 1, 2, vv. 25-32 “Ce zeu o să cheme poporul pentru țara ce se năruie? prin ce rugă/ sfintele fecioare-or mișca pe Vesta/ nepăsătoare?/ cui va da să spele această crimă/ Iupiter? Rugămu-ne ție, vino/ cu veșmânt de nori strălucind pe umeri./ augur Apollo”, trad. de Const. I. Niculescu în *Horatius, Opera Omnia*, ed. Univers, București, 1980, p. 75.

Augustus, reușește s-o integreze tradiției republicane care accepta faptul că realizările deosebite ale unui muritor îl pot consacra printre zei, dar numai după moartea acestuia. Pe pământ Augustus nu e un zeu, dar năzuiește la un statut divin după moartea sa datorită virtuții. Despre propria sa divinitate Augustus s-ar fi exprimat cu aceste cuvinte: “Căci nu putem deveni de fapt nemuritori, însă într-un sens putem obține și acest statut datorită unei viețuiri nobile și a unei morți demne. Prin urmare eu care posed prima cerință și nădăjduiesc să o obțin și pe a doua, vă înapoiez armatele, provinciile, veniturile și legile.”³⁹⁹ Divinitatea este așadar un lucru ce trebuie dovedit și care nu poate fi dobândită în timpul vieții. Suntem foarte departe de concepția orientală. Acesta va fi fost programul lui Augustus pe care poeții vremii s-au străduit să-l respecte, cu toate că “ (...) Horace, like Vergil in the *Georgics*, shows himself not altogether reconciled to Augustus, renunciation of divinity in his lifetime”, căci în *Ode* 3.5 Horațiu sugerează că Augustus va fi socotit zeu atunci când va fi cucerit Britannia și Parthia. Pentru romanii vremii aceste cuceriri, după cum am văzut, erau iminente. Prin urmare, Horațiu aștepta ca Augustus să devină zeu, aici și acum: “*Caelo tonantem credidimus Iovem/ regnare: praesens divus habebitur/ Augustus adiectis Britannis / imperio gravibusque Persis.*”⁴⁰⁰ Nici susținătorii lui apropiați nu erau prea lămuriți de noul statut al suveranului. Dio⁴⁰¹ relatează cum Agrippa, prin 25 î. Chr., intenționa să așeze o statuie a lui Augustus în proaspătul Pantheon, pe care mai și dorea să-l numească după principe. Augustus a refuzat mulțumindu-se să așeze o statuie a lui Divus Iulius.

Bibliografie

- Altheim, F., *A History of Roman Religion*, London, 1937
 Badian, E., *Review of Ch. Meier, Caesar*, în *Gnomon* 62, 1990, pp. 22-39
Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate, edited by Kurt A. Raaflaub and Mark Toher, University of California Press, 1990
 Blazquez, M., *Alejandro Magno, modelo de Alejandro Severo*, REL, 209, 1990, pp. 25 – 36
 Carcopino J., *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958
 Carcopino, J., *Profils de conquérants*, Paris, 1949
 Carcopino, J., *Virgile et le mystère de la IV-e Eglogue*, Paris, 1930
 Ceaușescu, Gh., *Caligula et le legs d’Auguste*, Historia, XXII, 2, 1973, p. 269 sqq.
 Ceaușescu, Gh., *La double image d’Alexandre le Grand à Rome - essai d’explication politique*, în *Studii Clasice*, 16/1974, p. 167sqq.
 Chamoux, F., *Civilizația elenistică*, ed. Meridiane, București, 1985
 Chamoux, F., *Marc Antoine - dernier prince de l’Orient grec*, Les Editions Arthaud, tr. rom. *Antoniu și Cleopatra*, ed. Artemis, 1987
 Chauveau, Michel, *Cleopatra. Beyond the Myth*, Cornell University Press, 2002
 Cizek, E., *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și ideologice*, București, 1980
 Coleiro, E., *Quis Tiphis?*, în *Latinitas*, 22/1974, pp. 109-116
 Coleiro, Edward, *An introduction to Virgil’s Bucolics with a critical edition of the text*, Amsterdam, 1979
 Crawford, M., *Roman Provincial Coinage*, Cambridge 1974
 Djuvara, Neagu, *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparativ al civilizațiilor*, Humanitas 1999
 Eck, Werner, *The Age of Augustus*, Blackwell Publishing, London, 2003

³⁹⁹ Dio LIII, 9, 5.

⁴⁰⁰ *Oda* 3, 5, vv. 1-4.

⁴⁰¹ Dio LIII, 27, 3.

- Eder, W., *Augustus and the Power of Tradition: The Augustan Principate as Binding Link between Republic and Empire*, în "Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate", editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, 1990, pp. 71-123
- Espinosa, U., *La alejandrofilia de Caracalla en la antiqua historiografia*, Neronia IV Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos, Bruxelles 1990, p. 37sq.
- Étienne, R., *Jules César*, Paris 1997
- Fishwick, Duncan, *The Imperial Cult in the Latin West*, New York, 1987
- Galsterer, H. *A Man, a Book and a Method: Sir Ronald Syme's Roman Revolution After Fifty Years*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 1-21
- Gelzer, M., *Caesar: Politician and Statesman*, Oxford, Basil Blackwell, 1968
- Girardet, R., *Mituri și mitologii politice*, ed. Institutului European, București, 1997
- Gruen, E. S. *The Imperial Policy of Augustus*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 395-416
- Gruen, E. S., *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkely, University of California Press, 1974
- Hubaux, Jean, *Les grands mythes de Rome*, PUF, Paris, 1945
- Jeanmaire, H., *Le messianisme de Virgil*, Paris, 1930
- Idem, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951.
- Idem, *La politique religieuse d'Antoine et de Cléopâtre*, în *Revue Archéologique*, XIX, 5, 1924, p. 248 sqq.
- Idem, *La Sibylle et le retour de l'âge d'or*, Paris, 1939
- Lehmann, Yves, *La religion romaine des origines au Bas-Empire*, PUF, 1981
- Liebenschuetz, J. H. W. G. *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford, 1979
- Lorsch, Robin S., *Augustus' Conception and the Heroic Tradition*, în "Latomus", 56, 4, 1997, p. 790-799
- Meier, Christian, *C. Caesar Divi filius and the Formation of the Alternative in Rome*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K. A. Raaflaub și M. Toher, 1990
- Idem, *Caesar. A Biography*, Basic Books, New York, 1996
- Minyard, J. D., *Lucretius and the Late Republic, an Essay in Roman Intellectual History*, 1985
- Mommsen, Theodor, *Istoria romană*, ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988
- Morgan, Llewelyn, 'Levi quidem de re... Julius Caesar as a tyrant and pedant', *Journal of Roman Studies* (JRS.), 87/1997, p. 40 sqq.
- Nadell, B. Jill, *Alexander and the Romans*, Michigan, 1959
- Pippidi, D. M., *Înălțarea lui Caesar și cultul cărmuitorilor în Roma imperială*, în *Studii de Istorie a religiilor antice*, ed. Teora, București, 1998
- Placido, D., *Alejandro y los emperadores romanos en la historiografia griega*, REL, 209, 1990, p. 58 sqq.
- Pollini, J., *Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate*, în *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp 334-364
- Price, Simon, *The Augustan Empire 43 B.C.-A.D. 69. The Place of Religion: Rome in the Early Empire*, în *Cambridge Ancient History*, vol. X (CAH, X), 1996, pp. 812-841
- Rawson, E., *Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and their Roman Equals*, JRS, LXV, 1975, p. 150 sqq.
- Religions of Rome*, by M. Beard, J. North, S. Price, Cambridge. University Press 1998
- Roux, Jean-Paul, *Regele. Mituri și simboluri*, ed. Meridiane, București, 1998
- Royster, F. T., *Becoming Cleopatra. The Shifting Image of an Icon*, Palgrave MacMillan, New York, 2003
- Southern, Pat, *Augustus*, Routledge, London and New York, 1998

- Swan, P. M., *Cassius Dio's Assessment of Augustus*, în "Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate", editat de K.A. Raaflaub și M. Toher, University of California Press, 1990, pp. 155-174
- Syme, R., *Imperator Caesar, a Study in Nomenclature*, în *Historia* 7/1958, pp. 172-188
- Syme, R., *Clues to Testamentary adoption*, în *Epigrafica e Ordine senatorio* I/1982, p. 39 sqq., în *Roman Papers* IV/1988, p. 159 sqq.
- Syme, Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, 1939.
- Tarn, W. W., *Alexander Helios and the Golden Age*, în *JRS* XXII/1932, p. 144 sqq.
- Idem, *Cambridge Ancient History*, vol. X, 1936
- Taylor, Lily Ross, *The Divinity of the Roman Emperor*, Connecticut, 1931
- The Oxford History of the Roman World*, edited by J. Boardman, J. Griffin, O. Murray, Oxford University Press 2001
- Townsend, G. B., *A Clue to Caesar's Unfulfilled Intentions*, în "Latomus", XLII, 3/1983, pp. 601-606.
- Turcan, Robert, *Culte orientale în lumea romană*, tr.ro., Editura Enciclopedică, București, 1998.